ГЛАВА ПЪРВА

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (ХШ-ХI В. ПР.ХР.)

I. Некрополите през късната бронзова епоха

Според проведените досега археологически разкопки най-ранните тракийски селища и некрополи на територията на Родопите се отнасят в периода на късната бронзова епоха (Кисьов, 1988, с.55; Кисьов 2002, с.137). Всички регистрирани и проучени некрополи от тази епоха се класифицират като могилни. Изключение представлява сведението за съществуването на безмогилен скален гроб от средната бронзова епоха в землището на с. Татул и Старово, Момчилградско (Кулов 1992). Според откривателя гробът съдържал урна и бронзова брадва (Иванов 1943). Случайният характер на находката, липсата на конкретни археологически проучвания и наблюдения не позволяват безрезервното възприемане на това сведение, което теоретически се свързва с възможността за съществуването на по-ранни некрополи от друг вид.

Регистрираните и проучени 12 могилни некрополи са разположени неравномерно върху картата на Родопите. Тяхното териториално разпространение на този етап от проучванията се ограничава само в западните части на планината (Карта № 1). Частично и цялостно разкопаните могилни некрополи се намират в землищата на селата – Батак – Кат. № 4/1-2; Борино – Кат. № 9/1-1; 3-78, 79, 83, 84, 85; Върбово – Кат. № 15/1; Гела – Кат. № 17/1-7; Зорница – Кат. № 39/1-1; Кочан – Кат. № 43/7; Любча – Кат. № 53/4,8; Потами – Кат. № 74; Преглед – Кат. № 76/2; Триград – Кат. № 95/2-1; Ягодина – Кат. № 102/5, 10; Чепеларе – Кат. № 98/1-3, 4; 2-1).

Повечето от разглежданите могилни некрополи са проучени частично, поради което не е възможно да се търси определена закономерност в броя на могилите, които ги изграждат. Изключение представляват некрополите до с. Борино, където всички могили са разкопани изцяло. Некрополът, намиращ се в м. Турлата край Борино, се състои от една могила съдържаща 11 гроба от късната бронзова епоха (Кат. № 9/1-1), докато разположеният на 6 км некропол в м. Църквището се състои от пет могили, три от които са надгробни (Кат. № 9/3-78, 79, 83, 84, 85). Със сигурност може да бъде определена и големината на некропола край Чепеларе (Кат. № 98/1-3, 4), в който общият брой на могилите е равен на четири. Две от тях са проучени чрез разкопки, а останалите две могили се датират в късната бронзова епоха въз основа на керамичните фрагменти, открити в периферните части на насипите (Кисьов 1993).

Некрополите са разположени върху разнообразни геоморфологични форми с различна ориентация. В зависимост от околния релеф и разположението на селището некрополите са изграждани предимно върху високите продълговати била. Върху такава геоморфологична форма са оформени некрополите до Борино (обект 1), Върбово, Зорница, Кочан, Потами, Проглед, Триград, Ягодина. Други от некрополите са разположени върху обширни планински плата или тераси – Батак, Гела, Чепеларе. Третата група некрополи са издигнати върху склонове с различен наклон и изложение. Към тази група се числят некрополите до Борино (обект 3) и Любча, при които теренните форми са ориентирани на юг.

Проучените могилни некрополи от късната бронзова епоха в Западните Родопи заемат различна площ, която се определя от броя на могилите и разстоянията между тях. При цялостно разкопаните некрополи се установява, че могилите са разположени на близко разстояние една от друга, от 5 до 30 м. Общата площ на тези некрополи е равна на 1100-1500 кв.м (кат. № 9/3; кат. № 98/1). Към нея се причислява теренът между и около отделните могили, върху които са запазени следи от обреди, свързани с погребенията. На територията на Западните Родопи вероятно съществуват и некрополи, заемащи по-голяма площ. Показател за това представляват могилите от късната бронзова епоха до Ягодина, издигнати на разстояние около 1000 м една от друга (кат. № 102).

Върху някои могили от късната бронзова епоха (кат № 9/3-Р8, 82; № 53/8; № 102/5) или в близост до тях, през следващите по-късни епохи, са изграждани нови гробове и некрополи.

От проучените 12 некрополи от късната бронзова епоха само при три е констатирана връзка с разположените в близост селища от същата епоха (кат. № 17, № 9/1; № 39). Това обстоятелство най-вероятно се дължи на непълното проучване околностите и районите, в които са разположени некрополите, както и на големите планински територии в Западните Родопи, недостъпни за проучване поради горската растителност, благоприятстваща образуването на дебел чимов и хумусен пласт. Въпреки липсата на такава растителност и многократните теренни обхождания в районите на някои некрополи не са открити селища от същата епоха.

Проведените досега проучвания не са констатирали връзката на некропол със светилище от късната бронзова епоха. С много резерви такава връзка може да бъде допусната при некрополите край селата Зорница и Любча, където скалните светилища, съществували през късната бронзова епоха, се намират на разстояние 4-5 км (Кисьов 1990, с.64).

Проблемът за възникването на некрополите и тяхната връзка със селищата и другите култови места през късната бронзова епоха все още се намира в своя начален стадий и неговото изясняване е една от задачите на бъдещите археологически проучвания в Родопите.

II. Могилите от периода на късната бронзова епоха

Проучването на погребалния обичай през късната бронзова епоха се основава на резултатите от разкопаните общо 28 могили от тази епоха. Според наличието или липсата на погребение проучените могили се обособяват в две големи групи, които разглеждам в две отделни части.

1. Могили съдържащи погребения.

Насипи

Могилните насипи, издигани върху гробовете през късната бронзова епоха, днес имат две основни форми, чието определяне зависи от геометричната форма на тяхната основа, която пък е в пряка зависимост от броя на гробовете и вторичните насипи. По-голяма част от насипите имат полусферична форма. При тях може да се приеме като закономерност наличието само на един или в по-редки случаи на няколко гроба, които са разположени близко един до друг върху нивото на терена и имат еднаква вертикална стратиграфия. Размерите на полусферичните могилни насипи са сравнително малки, като дължината на техните диаметри варира от 2 до 5 м, а височината – от 0,50 до 1 м.

По-малка част от могилните насипи имат форма на елиптичен параболоид – (кат. № 9/1-1; 3-84, 85). При тези насипи основата е придобила елипсовидна форма в резултат на издигнатите вторични насипи, които покриват гробове с различна стратиграфия и хоризонтално ситуиране спрямо първичния гроб. В тези могили са извършвани погребения през късната бронзова епоха, но през кратки интервали от време. Тази група могилни насипи имат приблизително еднакви размери. Техните основи, за разлика от насипите с полусферична форма, притежават две измерения, вариращи в рамките 2-4х5-10 м. Височината при тези могили е 1-1,50 м.

Проучените надгробни могили от късната бронзова епоха в Родопите в повечето случаи са издигани върху ниски скални възвишения с височина до 1 м, но винаги изпъкващи над нивото на околния терен. По-голяма част от могилите, намиращи се днес в райони, богати на горска растителност, са покрити с чимов пласт, достигащ до 10-15 см дебелина (Алб. № 2/1).

Друга част от могилните насипи, които са изложени на силни атмосферни влияния, разположени предимно в карстовите райони, са оголени с течение на времето. Днес те имат вид на малки каменни купчини, в чиято основа е свлечена пръстта от горните слоеве на насипите (Алб. № 2/2).

Структурата на проучените могилни насипи от късната бронзова епоха се състои от камъни и пръст, натрупвани без определена последователност и порядък. В строежа на могилите количествено преобладават камъните, обстоятелство, произтичащо от естеството на планинския терен. Изключение представляват насипите на мог. № 1 до Борино (Кисьов 2002, 140) и мог. № 2 до Батак (Цончев, Милчев 1970, с.153), които са изградени на два етапа, поради което при разкопките са регистрирани два стратиграфски пласта. Първоначално върху гробовете били издигнати малки насипи, състоящи се от необработени камъни с различни размери. Върху така изградените купчини от камъни е насипан вторият пласт, състоящ се от пръст и дребни камъни (Алб. № 3/1). При издигането на всички проучени могили, камъните използувани в насипите, имат местен произход и вероятно са вземани от близката околност.

Издигането на могилните насипи през късната бронзова епоха било съпроводено с извършването на различни обредни действия, които имат пряка връзка с гробовете и останките на мъртвите. Проведените досега разкопки констатираха повторяемост при практикуването на тези обреди. Във всичките 23 могилни насипи са открити следи и останки от допълнителни обреди с различно хоризонтално и вертикално разположение.

Най-разпространеният допълнителен обред, практикуван във всички могили, представлява разхвърлянето на керамични фрагменти при натрупването на насипите (Кисьов 1990, 45). Отделните фрагменти от съдове се откриват на различна дълбочина в насипите както в техните централни части, така и по периферията. В някои могили керамичните фрагменти се откриват върху самата повърхност на насипите, непосредствено под чимовия пласт.

За извършването на този обред са използувани керамични фрагменти от предварително счупени съдове. Поставяни са главно богато украсените части от съдовете, дръжките, устията и дъната (Кисьов 2002, 140; Кисьов 1993, 7). Според статистическия анализ на фрагментите броят на използуваните съдове в отделните могили е различен. Тяхното количество е в пряка зависимост от броя на гробовете. В насипите, съдържащи повече гробове, се откриват и по-голям брой керамични фрагменти. Тази зависимост не е валидна за всички проучени могили. В мог. № 85 до Борино, където са извършени 4 погребения, общата статистика на керамичните фрагменти сочи използуването на 25 съда, докато в мог. № 1 въпреки големия брой погребения – 11, са използувани 5 глинени съда (Кисьов 1990, с.50). Данните от реставрацията сочат, че съдовете, използувани при извършването на разглеждания обред, имат различна форма и големина. Преобладават малките чаши с една или две дръжки, както и големите съдове, подходящи за съхраняване на течности. Вероятно керамичните фрагменти, разхвърляни при насипването на насипите, принадлежат на комплекти от съдове и сервизи, обслужващи погребалните обреди. Тяхната култова функция се потвърждава от голямото количество, богато украсени със соларни орнаменти керамични фрагменти, които представляват близо 50% от общия брой фрагменти, открити в насипите.

Вероятно обредът на разхвърляне керамични фрагменти от предварително счупени съдове е бил съпроводен с друг масово практикуван обред – разпръскването на въглени, които се откриват на различна дълбочина по цялата площ на могилните насипи. Откритите въглени имат приблизително еднакви размери.

В някои могилни насипи освен разгледаните два допълнителни обреда е регистрирано ритуалното чупене на глинени съдове (кат. № 9/1-1; 3-85; № 98/1-3, 4). Следите от практикуването на този обред се откриват предимно в северозападните части на насипите под формата на петна от керамични фрагменти. Те се откриват обикновено върху последния пласт на могилните насипи (мог. № 1 – Борино) или на по-голяма дълбочина (мог. № 85 – Борино). При извършването на този допълнителен обред са използувани също фино изработени съдове с богата украса, състояща се предимно от геометрични фигури, изпълнени чрез различни техники (Кисьов 1993).

Заедно с керамичните фрагменти и въглени в някои могилни насипи от късната бронзова епоха са открити и животински кости – (Кат. № 9/1-1; 3-78, 84, 85; № 98; № 102/5). Последните са разположени на различна дълбочина, предимно в централните части на насипите. Трябва да се отбележи, че в проучените 28 могилни насипи само в четири са открити останки от животински кости. Интерес предизвиква обстоятелството, че при практикуването на обреда са използувани само части от черепите на преживни животни – зъби или челюсти от див козел (Кисьов 2002, 150). Допускането на такава закономерност би означавало, че тези кости не са останки от храна на поставена в насипите, а по-скоро имат култово предназначение.

Многообразието от допълнителни религиозни действия, извършвани при натрупването на могилните насипи през късната бронзова епоха, се допълва от уникален за тази епоха обред, регистриран в две могили до Борино – (кат. № 9/3-84, 85). Върху източните периферии на двете могили под последния пласт на насипите, се откриха положени две двойки части на горни човешки крайници. Дължината на костните фрагменти е в рамките на 30-35 см. Около тях не са откриха останки от други кости или предмети. Върху костите не личат следи от вторична обработка, въпреки че киселинността на почвата е разрушила частично техните краища. На този етап от проучването на погребалните практики през късната бронзова епоха в Родопите не е възможно да се изясни въпросът за принадлежността на тези кости и характера на обреда.

Възможно е тези антропологически останки да принадлежат на някой от индивидите, погребани в могилите. Такава практика е позната от времето на Троянската война, когато в домовете на умрелите мъже са връщани техните ръце и останките от кремираните им тела (Kurtz, Boardman 1971, 43).

При интерпретацията на обреда, регистриран в двете могили до Борино, могат да се възприемат и други възможности, свързани с предварително разчленяване на тялото преди неговото погребване или възприемането на костите като останки от жертвоприношение, свързано с култа към мъртвите, обред, практикуван през късната бронзова епоха в Гърция (Dieterlich, Wunsch 1915, 73). За изясняване на този сложен обред са необходими допълнителни проучвания на могилите от късната епоха, в процеса на които е задължително прилагането на интердисциплинарния метод. Особено важно в случая ще бъде изследването и сравняването на останките от кости в урните с тези, полагани в могилните насипи. Независимо че на този етап от проучванията не е възможна убедителна интерпретация на обреда, използването на части от човешки крайници в погребалната церемония е доказателство за съществуването на практиката да се разчленява тялото на мъртвия през късната бронзова епоха в Западните Родопи.

Сложните погребални церемонии, практикувани през късната бронзова епоха в Западните Родопи, се допълват от изграждането на различни по конструкция и форми допълнителни съоръжения, свързани с извършваните в насипите обреди.

От проучените 28 могили само в две са открити псевдогробни конструкции – (кат. № 9/1-1; № 43/7). Съоръженията са изградени върху повърхността на насипите и са открити непосредствено под чимовия пласт. Тяхното хоризонтално ситуиране и планова композиция се различават. Съоръжението в мог. № 7 до Кочан е изградено в североизточния сектор на насипа, от два реда камъни. Те ограждат правоъгълно пространство с размери 1,20 х 1,80 м с ориентация по надлъжната ос югоизток-северозапад.

За разлика от това съоръжение псевдогробната конструкция в мог. № 1 до Борино представлява пръстен от камъни с кръгъл план – Алб. № 17. Пръстенът е оформен върху повърхността на насипа и заема неговата централна част с диаметър 0,70м. Няколко керамични фрагмента и въглени, открити в оградената площ и извън нея, представляват единствените следи от обредни действия, свързани с това съоръжения (Кисьов 1990, с.67).

Към обредите, извършвани и свързани с насипите, трябва да се отнесат и следите от опалвания, регистрирани в повечето могили – (кат. № 4; № 9/3-78, 84; № 39, № 43; № 76; № 98). Огнищата са открити под най-горния пласт на насипите, предимно в централните части и по-рядко в северната периферия. Размерите на огнищата имат сравнително малки размери, в диаметър от 0,30 до 1 м и дебелина на пласта 0,02-0,03 м. Това обстоятелство показва, че изгарянето на малките клади е извършвано еднократно.

Гробове

В частично и цялостно проучените общо 28 могили от късната бронзова епоха останки от погребения и гробни съоръжения са открити в 19 могили. Неравномерност се наблюдава и в съотношението могила-гроб. В разкопаните 19 надгробни могили са открити общо 41 гроба, ситуирани по различен начин спрямо насипа и материка.

От общия брой надгробни могили в 14 са извършени единични погребения. В тези случаи гробовете са разположени върху повърхността на терена или в самия материк, като насипите са натрупани равномерно върху тях – (кат. №4/ 1-2; № 9/3-78; № 15/1; № 43/ 7; № 53/ 4, 8; №74; № 76/2; № 95/2-1; № 98/2-1; № 102/5, 10).

Пет от проучените могили съдържат различен брой гробове, от 2 до 11. Практиката да се извършват няколко погребения в една могила през късната бронзова епоха е регистрирана в районите на селата Борино – (кат. № 9/1-1; 3-84, 85); Гела – (№ 17/1-7) и Зорница – (кат. № 15/1). Гробовете в тези могили имат различна вертикална и хоризонтална стратиграфия, обстоятелство, което е в пряка зависимост от формата на насипите. По-голяма част от тях се намират на дълбочина от 0,30 до 1,50 м. В някои насипи (кат. № 9/1-1) разстоянието между отделни гробове е равно на 0,25-0,30 м, което представлява дебелината на пласта от камъни, разделящ различните гробове. Разстоянията между гробовете, разположени на еднаква дълбочина в насипите или по-често върху материка, варира от 0,30 до 4 м. При тези гробове не е установена закономерност в посоката на тяхното хоризонтално ситуиране. В някои могили (кат. № 9/1-1), където погребенията са извършвани върху материка, гробовете са разположени в посока от юг на север, докато в други могили (кат. № 9/3-84, 85) някои гробове са разположени от запад на изток (алб. № 3/2) или без определен порядък.

Различната дълбочина, на която се откриват гробовете в сравнително ниските могилни насипи от късната бронзова епоха, сочат, че погребенията са извършвани през кратки интервали от време. Анализът на костните останки от мъртвите и гробните предмети показва, че отделните погребения в една могила принадлежат на индивиди от различен пол и възраст (Кисьов 1990, с.55). Най-вероятно в могилите, съдържащи голям брой гробове, са били погребвани членове от една и съща фамилия. Аргументите в подкрепа на това предположение най-добре се проследяват в един от некрополите край Борино (кат. № 9/1-1). Некрополът съдържа една могила от късната бронзова епоха, разположена в близост със селище от същия период. В могилата са извършени 11 погребения в края на късната бронзова епоха, като гробовете са ситуирани на различна дълбочина в насипа (алб. № 3/2). Всички гробове (урни) имат различна големина и съдържат различно количество останки от горели човешки кости, въглени и пепел. По-големите съдове съдържат значително повече останки от кости. Различие се наблюдава и в размерите на костите, открити в отделните урни.

Наблюденията върху вертикалната и хоризонтална стратиграфия на разгледаните могили, съдържащи по няколко гроба от късната бронзова епоха, не позволява интерпретирането на погребенията в тях като колективни. Допускането на такава интерпретация при отсъствието на подробни наблюдения при самото разкопаване на могилите ще позволи от своя страна възможността за съвсем различно, култово обяснение за извършването на тези погребения (Кисьов 2002, 140). В този смисъл е и общата констатация за 19 могили, които са проучени досега. В нито една от тях не е извършено колективно погребение и всички гробове – 41, могат да се характеризират като единични.

Основният, най-масово използуван начин на погребване през късната бронзова епоха на територията на Западните Родопи е трупоизгарянето. Този обред е регистриран във всички могили, като 40 от общо 41 погребения са извършени по този начин (Кисьов 1990, с.76). При погребенията, извършени чрез трупоизгаряне, се наблюдава различие в мястото на извършване на самата кремация.

В две от разкопаните могили, според наблюденията и мненията н проучвателите, може да се приеме, че изгарянето на мъртвите било извършено в периметъра на могилните насипи (кат. № 43/7 и № 74). В могила № 3 до Батак (кат. № 4/1-2) също са открити останки от клада под насипа, но липсват конкретни наблюдения, описание и данни за извършването на погребението и мястото на кремацията. Останките от огнищата в двете могили до Кочан и Потами сочат, че кладите са натрупани върху терена и след извършването на кремацията върху останките са издигнати насипите.

В повечето могили, на брой 16, мъртвите са изгаряни извън периметъра на насипите. Извършването на този погребален обред вероятно е ставало на определено за тази цел място. Липсата на цялостни проучвания на разглежданите некрополи от късната бронзова епоха и особено на площта между отделните могили не позволява категоричност при интерпретацията на този проблем. Изключение представлява некрополът в м. Църквището до Борино, където е открито и проучено мястото, предназначено за изгаряне на мъртвите (Кисьов 2002). Мястото за кремация е разположено в рамките на некропола, в непосредствена близост с могила № 84 (кат. № 9/3, алб. № 5). Крематориумът представлява плитка яма с диаметър 2 м и дълбочина 0,30 м, върху която са натрупвани отделните клади. Ямата съдържа пласт с дебелина 0,10-0,15 м, наситен с останки от овъглени дървета, калцирани кости, керамика и деформирани фрагменти от бронзови предмети. Най-вероятно след прекратяване използуването на крематориума и некропола ямата заедно с останките от кладата била засипана с нисък могилен насип, състоящ се от камъни и пръст.

През късната бронзова епоха в Западните Родопи, вероятно при извършването на погребенията чрез трупоизгаряне, мъртвите са изгаряни върху кладите заедно със своите дрехи и накити, доказателство за което представляват многобройните останки от стопени и деформирани бронзови и глинени предмети, открити в гробовете. Изключение в практиката да се погребват мъртвите чрез трупоизгаряне е регистрирано само в една от проучените могили (Кат. № 9/3-85), в която три от погребенията са извършени чрез изгаряне, а четвъртото чрез трупополагане (Кисьов 2002). Мъртвият е положен по гръб върху основната скала, с изпънати долни крайници и прибрани край тялото ръце. Тялото е ориентирано с главата на югозапад (Алб. № 4).

Практикуваният начин на погребване, регистриран в могилите от късната бронзова епоха, вероятно е определял видовете гробни съоръжения, съхраняващи останките на мъртвите. В могила № 85, където е извършено единственото погребение чрез трупополагане, не е използувано специално гробно съоръжение за полагането на мъртвия, чийто скелет е открит върху скалата, затрупан с камъни и пръст.

Във всички останали могили, независимо от мястото на трупоизгарянето, част от калцираните кости заедно с малко количество въглени и пепел били поставяни в различни по големина и форма глинени съдове, изпълняващи функцията на урни.

Гробните съоръжения, използувани за погребването на част от кремираните човешки останки, могат да се обособят в две големи групи, въз основа на тяхното вертикално разположение спрямо материка.

Първата група включва гробните съоръжения, разположени под нивото на терена, на различна дълбочина. Тези съоръжения обикновено се откриват на дълбочина 0,10-0,50 м под основата на могилните насипи.

Най-разпространеното и използувано гробно съоръжение от тази група се представя от урните, положени в ями с различни размери и форми, пряко зависими от размерите и формите на съдовете, съхраняващи останките на мъртвите (Алб. № 6). Вместо в ями в някои случаи урните са полагани в естествени скални пукнатини (кари). Този вид гробни съоръжения са открити в землищата на селата Борино (Кат. № 9/3-1; 3-78, 84); Гела (Кат. № 17/1-7); Чепеларе (Кат. № 98/2-1); Ягодина (Кат. № 102/5). В тези могили преди натрупването на насипите гробните съоръжения са засипвани с чиста пръст без камъни. Поради тази причина урните се откриват цели, неповредени от тежестта на каменно-земните насипи. В някои могили край селата Гела (Кат. № 17/1-7) и Любча (Кат. № 53/4) са открити урни, положени в ями до ръба на устието, но покрити с каменни плочи или овален речен камък (Алб. № 7).

Значителен интерес предизвиква гробното съоръжение, използувано в некропола от късната бронзова епоха край с. Зорница (Кат № 39/1-1), предназначено за многократно използуване. Съоръжението е съхранявало пет различни по форма и размери урни, които били покрити с малки каменни плочи. Гробната камера на съоръжението представлява цилиндрична яма, чиято вътрешност е облицована с едноредов зид от плочести камъни. Самото изграждане е извършено в пет хоризонтални реда от каменни плочи без спойка. Долните три реда представляват облицовката на камерата, а горните редове са подредени чрез взаимно застъпване към центъра на камерата, в резултат на което е изграден примитивен купол (Алб. № 8), чието затваряне било извършвано чрез голяма каменна плоча. Върху гробното съоръжение е запазен ниският могилен насип, който обаче не обхваща и не покрива каменната плоча, захлупваща гробната камера. В археологически аспект този вид гробно съоръжение може да се интерпретира като гробница с примитивна архитектура и вход, предназначена за многократно използуване и поставяне на урни.

Втората група гробни съоръжения, използувани в могилите от късната бронзова епоха в Родопите, са изграждани върху древния терен.

В повечето могили останките от мъртвите са полагани в урни, разположени върху терена или върху подложка от каменна плоча (Алб. № 9), без да бъдат покривани техните отвори. По този начин са извършвани някои погребения в районите на Батак (Кат. № 4/1-2); Борино (Кат. № 9/1-1; 3-84, 85); Проглед (Кат. № 76) и Потами (Кат. № 74). В някои други могили (Кат. № 43/7; № 9/1-1; 3-85) положените върху древния терен урни са захлупени с каменни плочи или глинени съдове (Алб. № 10). В три от проучените надгробни могили са използувани друг вид гробни съоръжения (Кат. № 9/3-84, 85; № 95/2-1). При извършването на погребенията останките на мъртвите след кремацията, заедно с въглени и пепел, са положени върху глинени площадки (Кат. № 11; № 16). Глинените площадки са изградени върху скалистия терен от лошо пречистена глина, измазана върху подложка от малки речни камъни (Кат. № 9/39-84, 85) или направо върху скалата (Кат. № 95/2-1). Площадките имат кръгла форма с диаметър 1 м (Триград) и 2 м (Борино). Върху тях личат следи от силно обгаряне, в резултат на което централните части са придобили сивочерен цвят. Вероятно след измазването на глината повърхността е била опалвана посредством малки клади, след което замазките са придобили твърдост и различно оцветяване на петна. Върху така оформените глинени площадки са положени калцираните останки на мъртвите, след което са захлупени с големи съдове. Други обреди върху площадките не са извършвани, тъй върху тях се откриват само въглени и то в много малко количество. Най-вероятно след опалването на глината, преди извършването на погребенията, площадките били изчиствани от обгорелите дървета, въглени и пепел. Глинените площадки в разгледаните случаи са предназначени за полагане останките на мъртвите. Сходство се констатира при формата и размерите на глинените съдове, захлупващи част от кремираните кости върху площадките. Вероятно тези съдове били изработени със строго определено предназначение и функции на урни.

Сравнителният анализ, приложен при разглеждането на урните, като основно гробно съоръжение в Родопите през късната бронзова епоха, сочи определена закономерност във формата на съдовете, предназначени за погребване на мъртвите.

От общия брой открити урни, равен на 35, около 50% имат една и съща повтаряща се форма, като различие се наблюдава основно в техните размери (Кисьов 2002, 138). Този тип урни са изработени от добре пречистена глина, с тънки равномерно дебели стени, в повечето случаи покрити с графит. Съдовете имат сферично тяло, конусовидно устие и високо конкавно дъно. Използването на такива съдове като урни е регистрирано в могилите край Борино (Кат. № 9/1-1; 3-7-8, 84 и 85;) Проглед (Кат. № 76); Ягодина (Кат. № 102). Този тип урни са използувани и в могилните некрополи от късната бронзова епоха в Източна Македония (Grammenos 1979, 26). Друга особеност, касаеща съдовете, използувани като урни в погребалния обред през късната бронзова епоха, е свързана с тяхната украса. За разлика от глинените съдове, обслужващи допълнителните обреди в могилите, откритите урни не са украсявани. Единствено графитното покритие на вътрешните и външни стени може да се възприеме като украса (Кисьов 1993). След извършването на погребенията чрез трупоизгаряне или трупополагане около и върху гробните съоръжения били практикувани различни обреди, обслужващи култа към мъртвите. Необходимо е да се отбележи, че в проучените могили не са регистрирани обредни действия, извършвани преди самото погребение с цел подготвянето и предварителната обработка на терена. Този ред от действия в тракийския погребален обичай в Родопите се практикува по-късно, през ранната желязна епоха. Един от допълнителните обреди, чието практикуване е регистрирано както във всички могилни насипи, така и при всички гробове, представлява обредното разхвърляне на керамични фрагменти от предварително счупени съдове.

Този обред е съпътствувал извършването на самото погребение, поради което частите от отделните съдове се откриват върху или около гробните съоръжения. В самите урни, заедно с калцираните кости, въглени и пепел, не са открити фрагменти от глинени съдове. До урните и около тях се откриват значително по-малко количество керамични фрагменти в сравнение с броя на глинените фрагменти, разхвърляни при издигането на насипите. В две от проучените могили до Борино беше установено, че извършването на обреда около гробовете е станало с помощта на съдове, фрагменти от които не бяха открити в насипите. В други могили за извършването на този вид обред около гробовете и в насипите са използувани фрагменти от едни и същи съдове. Както в насипите, така и около гробовете са разхвърляни предимно фрагменти от богато украсени съдове (Кисьов 1993).

Поставянето на въглени или зъби от преживно животно представлява друг, по-рядко извършван обред, свързан пряко с гробовете. За разлика от насипите въглените, които са открити поставени единично или на купчинки до урните, са в значително по-голямо количество. Въглени са разхвърляни и върху площта около урните в повечето могили. Поставянето на зъби до гробовете е регистрирано в четири от проучените могили (Кат. № 9/3-78, 84, 85; № 102/5). Непосредствено до дъната на урните са открити по два или четири зъба от преживни животни. За разлика от насипите около гробовете не са открити други животински кости, поради което твърде вероятно е зъбите на животните да не са остатъци от храна, а предмети, имащи символична функция.

Друг допълнителен обред, масово практикуван в могилите от късната бронзова епоха, пряко свързан с гробовете и извършените в тях погребения, е свързан с поставянето на различни предмети, определени в археологическата литература като гробни дарове. В проучените гробове предметите са разположени на две места – в урните или извън тях. По-малка част от гробните предмети са открити в урните заедно с калцираните кости, но без определен порядък. Към тази група се числят четири глинени тежести, открити в гроб 1, мог. № 85 до Борино и бронзов нож от могилата до с. Върбово. Във всички останали могили гробните предмети са открити поставени непосредствено до урните.

В погребалните обреди са използувани значително малко по количество еднотипни гробни дарове. Те могат да се класифицират по няколко критерия, но във връзка с по-цялостното възстановяване на погребалните обреди от значение ще бъде разглеждането на тяхното функционално предназначение. Най-многобройна е групата на глинените съдове, открити в гробовете край Батак (Кат. № 4/1-2); Борино (Кат. № 9/1-1; 3-78, 84, 85); Любча (Кат. № 53/8) и Проглед (Кат. № 76/2). Съдовете са разположени до самите урни или на известно разстояние от тях. В повечето гробове са открити чаши за пиене с различни форми. В погребалния обред най-масово са използувани големите чаши без дръжки, със сферично тяло, конусовидно устие и високо конкавно дъно. Повечето от тях са украсени богато с графит или инкрустирани геометрични фигури. В погребалната церемония по-рядко са използувани големи, дълбоки чаши с една дръжка, при които украсата е релефна. Малки чаши с една дръжка били използувани в погребалния обред при извършването на погребенията в два от гробовете до Борино. В могилите, където е използуван обредът на трупоизгаряне, чашите се откриват до урните в две положения – изправени или с дъната нагоре. В мог. № 85, където едно от погребенията е извършено чрез трупополагане, чашите са поставени до черепа.

В разкопаните досега гробове от късната бронзова епоха не са открити друг тип съдове, поради което на този етап от проучванията не може със сигурност да се определи функцията, която чашите са изпълнявали при погребалните церемонии. Може да се приеме вероятността, че чашите са служели за пиене, а съдовете, с които е разливана течността, били чупени и техните фрагменти разхвърляни около гробовете и в могилните насипи. Това предположение се подкрепя от наблюденията, извършени при разкопките на мог. 85 край Борино, в която бяха открити четири гроба от късната бронзова епоха. Статистиката и анализът на всички керамични фрагменти (общо 780), открити в могилата, сочат използването на минимум 13 съда в погребалния обред (Кисьов 1993). След обработката на керамичните фрагменти се установи наличието на 4 различни по форма и размери цели съда, докато частично реставрирани (долните или горните половини на телата) бяха 9 съда. Всички глинени съдове вероятно са част от сервизи, предназначени за угощения, които не са извършвани в момента на полагането на урните и издигането на насипите, защото близо 50% от частите на съдовете не бяха открити в могилата. Може да се допусне, че угощенията в чест на мъртвите са извършвани преди тяхното погребване, по време или непосредствено след кремацията.

Статистическият анализ на керамичните фрагменти, открити в насипите на някои от проучените могили край Борино, Любча, Проглед и Чепеларе потвърждава изказаните предположения за мястото и времето на извършване на погребалните угощения. Възстановените съдове имат разнообразни форми и размери, като най-многобройни са дълбоките биконични съдове и кантаросите (Кисьов 1993).

Втората група предмети, използвани при извършването на погребенията през късната бронзова епоха в Родопите, се оформя от металните образци. Те са представени от малък брой оръжия, открити до урните или вътре в тях. Преобладават ножовете с различна форма и размери (Кат. № 17; № 39; №15 и № 95/2-1). Изключение представлява бронзовият двуостър меч с езичеста дръжка, случайно открит в разрушена могила до Павелско (Миков 1938, с.47). Всички оръжия са открити в гробовете и вероятно са част от личните предмети, използвани приживе от мъртвите. Тяхното присъствие в гробовете, както и на някои глинени съдове, може да се обясни с вярата в безсмъртието на душата и необходимостта от трапезни сервизи и оръжия в задгробния живот. Един от най-разпространените погребални обреди през късната бронзова епоха в Родопите се изразява в изграждането на допълнителни съоръжения в могилите, свързани с гробовете и култа към мъртвите. При някои от тях има регистрирани допълнителни обредни действия, докато при други съоръжения самото им изграждане представлява обредно действие. Разположението на различните съоръжения, свързани с гробовете, е различно. Те се откриват на нивото на материка, защото тяхното изграждане е извършвано по време или непосредствено след погребенията, но при всички случаи преди издигането на могилните насипи.

Един от основните елементи при извършването на погребалните обреди през късната бронзова епоха в Родопите е изграждането на различни по големина и конструкции пръстени от камъни. Този вид допълнителни култови съоръжения са открити във всички проучени могили, изградени по различен начин върху нивото на терена.

Една част от пръстените ограждат самите урни (Алб. № 12). Те имат малки размери в диаметър до 1 м, изградени от необработени камъни, подредени плътно един до друг. По този начин са оградени урните в мог. № 10 – Проглед, Борино – мог. № 84 и 85, Любча – мог. № 8, Батак – мог. № 2 и Кочан – мог. № 7. Една от възможните интерпретации относно предназначението на този тип пръстени е свързана с тяхната практическа функция. Възможно е подредените по този начин камъни да са служили като основа, върху която са натрупани камъните, покриващи урните, преди самото издигане на могилните насипи.

Вторият тип пръстени от камъни са открити във всички проучени могили от късната бронзова епоха, също изградени върху нивото на терена. За разлика от пръстените, оформени непосредствено около урните, вторият тип пръстени ограждат тази част от терена около урните, върху която са извършвани допълнителните обредни действия. В този смисъл вторият тип пръстени ограждат и маркират гробната, култова площ във всяка могила. Поради тази причина те се откриват винаги в самата периферия на могилните насипи, които с течение на времето се свличат и покриват оградните камъни. В някои могили, които имат ниски насипи, изградени предимно от камъни, пръстените се откриват на малко разстояние (до 10-15 см) извън насипите (Алб. № 13). Този тип пръстени не са изградени в пряка връзка с насипите, а във връзка с допълнителните обреди, които са извършвани около гробовете след полагането останките на мъртвите. Пръстените от втория тип са изградени в повечето случаи в един ред от необработени камъни, поставени на известно разстояние един от друг, с дължина на диаметъра от 2 до 3 м (Алб. № 13). От проучените 14 пръстени, ограждащи култовата площ, на могилите от късната бронзова епоха, при два от тях са констатирани съществени различия. За разлика от повечето пръстени, оформени от камъни, поставени в един хоризонтален ред, пръстенът от могила № 8 до Любча е изграден под формата на крепида (Кат. № 53). За целта са подбрани камъни с приблизително еднаква големина и овална форма. Те са подредени в триредов зид с височина 0,40-0,50 м, без спойка (Алб. № 14/1 и № 14/2). Крепидата огражда кръг с диаметър 2 м, в центъра на който е извършено единично погребение в урна. В площта между двата пръстена са запазени следи от опалвания и чупене на глинени съдова (Алб. № 14/3).

Различие в начина на изграждане се наблюдава и при пръстена, ограждащ гробната площ в могила № 1 до Зорница (Кат. № 39). Около шахтовия гроб, съдържащ 5 урни, е изграден пръстен от пет концентрични кръга от вертикално поставени каменни плочи, наклонени към гробната камера под ъгъл от 45° (Алб. № 15).

Последният вид съоръжения, свързани с допълнителните обреди, извършвани във връзка с култа към мъртвите, се представя от пет ями. От проучените 28 могили от късната бронзова епоха само в две са използувани този вид съоръжения (Кат. № 43/7 и № 9/3-84). Ямите и в двете могили са издълбани в стерилния терен, ситуирани в северните периферии под могилните насипи. Съоръженията са вкопани в терена под формата на конус, обърнат с върха надолу. Ямите в могила № 84 до Борино са издълбани след измазването на гробната площ с глина, като техните отвори са разположени на нивото на глинената замазка (Алб. № 18). Трите ями са запълнени с множество керамични фрагменти обгорели кости от пернати, въглени и пепел. Най-вероятно калцираните кости принадлежат на принесени в жертва птици, които след частичното им изгаряне са поставени в малки ями (Кисьов 1990, с.78; Кисьов 2002). Двете ями (№ 1 и № 2) от могила № 7 до Кочан били запълнени с примесени въглени, пръст и малки камъчета (Гергова 1990, 18).

2. Могили-кенотафи

Един от слабо проучените и все още неизяснени проблеми, свързани с погребалните обреди през късната бронзова епоха в Родопите, е въпросът за празните могили, в които не са извършвани погребения на човешки индивиди. От проучените общо 28 могили в две не са открити останки от човешки погребения (Кат. № 9/3-79). Те са част от могилния некропол в м. Църквището до с. Борино, възникнал през периода на късната бронзова епоха. Могилите-кенотафи са разположени в непосредствена близост между надгробните могили в некропола (Алб. № 19). Основните елементи на техните насипи са напълно еднакви с насипите на съседните надгробни могили. Те имат полукръгла форма и малки размери, изградени от два пласта камъни и пръст (Алб. № 20). Насипите са издигнати върху ниски (височина 0,70-0,80 м), стърчащи над нивото на терена скали (Алб. № 20). Върху тях се откритиха керамични фрагменти от предварително счупени глинени съдове, разхвърляни по цялата площ на скалната издатина. За, разлика от могила № 79 в могила № 83 заедно с керамичните фрагменти се откритиха и няколко животински кости, вероятно останки от храна.

В северозападните части на възвишенията са запазени следи от огнища с диаметър до 1 м, резултат от краткотрайни опалвания. В огнищата заедно с въглените бяха открити малко количество керамични фрагменти със запазени следи от вторично обгаряне.

За извършването на тези обреди са използувани предимно фрагменти украсени с геометрични фигури, някои инкрустирани с бяла паста (Алб. № 21).

Разположението на двете могили-кенотафи в общия план на некропола е първото обстоятелство, което обосновава тяхното възприемане като част от него. Второто съществено обстоятелство, което позволява интерпретацията на двете могили-кенотафи като комплекси, свързани с допълнителните погребални обреди, е издигането на насипи, които при надгробните могили обозначават наличието на гробове и обредни действия, свързани с погребения.

Под тези два насипа не са открити следи от човешки индивиди или гробни съоръжения, но особено важно обстоятелство, позволяващо определянето функцията на двете могили, са следите от обреди, извършени върху скалата. Опалванията върху култовата плош, и разхвърлянето на фрагменти от предварително счупени съдове са част от комплекса погребални обреди, извършвани в надгробните могили във връзка с отделните погребения. Едновременно с това тези два обреда са практикувани и в скалните светилища (Кисьов 1990, с.64), но във връзка с други култове.

Имайки предвид разгледаните обстоятелства, издигането на могилите-кенотафи може да се обясни като част от допълнителните погребални обреди, извършвани в рамките на некропола. В археологически аспект тези могили могат да се определят като символични гробове, в които са извършени погребения (заравяния) на предмети. Практиката да се погребват под могилен насип отделни предмети или части от тях продължава и през следващите епохи.

Дългогодишните теренни обхождания и археологически проучвания на територията на Родопите, близо сто години, не довеждат до откриването на надгробни могили и гробове, по-ранни от късната бронзова епоха. Въпреки съществуването на надгробни могили от ранната и средна бронзова епоха в Тракия, Македония и Гърция, в Родопите появата на могилни некрополи е констатирана в края на бронзовата епоха. Тяхното разпространение не е равномерно върху картата на планината. Некрополи от тази епоха са открити на територията на Западните Родопи, като на изток от трасето Пилашево–Загражден–Баните–Златоград досега не са регистрирани могили или плоски гробове от късната бронзова епоха въпреки наличието на селища (Георгиева 1985, с.66) и скални светилища (Кисьов 1990, с.64-75). Издигането на надгробни могили през посочения период е масова практика в районите на юг от р. Места, в северните части на Източна Македония, където в планинските и равнинни области около Драма и Кавала се издигат надгробни могили, съдържащи по няколко погребения в урни, датирани с микенска керамика LH III C в късната бронзова епоха (Grammenos 1979, 56).

Проучените некрополи от късната бронзова епоха на територия та на Западните Родопи са разположени върху различни геоморфологични форми без предварителен план и замисъл, което е характерен белег за по-ранните могилни некрополи в Тракия (Панайотов 1989, с.56) и Егейския свят (Pelon 1976, 79). Аналогично на тях могилите, изграждащи некрополите в Западните Родопи, са разположени на малки групи, заемащи ограничена площ или на големи групи, в които могилите са разпръснати на по-голямо разстояние.

Един от основните проблеми на могилните некрополи в Родопите е свързан с причините за тяхната поява. В районите около могилите не винаги се откриват селищата от късната бронзова епоха, които имат връзка и принадлежат към некрополите. Това обстоятелство може да се дължи, на частичните и непълни археологически проучвания при повечето некрополи.

Според проведените досега разкопки най-ранните тракийски селища в Западните Родопи се появяват едновременно с некрополите в края на бронзовата епоха (Кисьов 1988, с.55-73). Връзката некропол–селище е установена в землищата на съвременните села Борино, Зорница и Чепеларе. Тракийските селища са разположени в близост с могилите, като разстоянието между тях е в границите от 50 до 800 м. Въпреки многократните обхождания в тези райони не беше установено съществуването на светилища и тяхната връзка с некрополите. Това обстоятелство позволява със сигурност да се твърди, че причина за появяването на тези могилни некрополи е възникването на селищата от късната бронзова епоха. В резултат на проведените досега проучвания на могилни некрополи от тази епоха и районите около тях не е възможно да се проследи и установи връзка между появата на някои некрополи и съществуването на по-значителен религиозен център.

Могилите от късната бронзова епоха в Западните Родопи притежават всички елементи, характерни за могилите от бронзовата епоха в Егейския свят.

Сходство се констатира в размерите и структурата на насипите, които са изградени от камъни и пръст, а в по-редки случаи само от пръст. Двупластовата структура на насипа в могила №1 до Борино и могила №8 до Любча също намира паралели в структурата на някои могили край Драхмани, при които насипите са издигнати върху малки каменни натрупвания, оформени върху гробовете (Pelon 1976, 120).

Една част от могилите през късната бронзова епоха в Родопите, аналогично на могилите от ранната и средна бронзова епоха в другите райони на Тракия и Гърция, са издигнати върху един гроб, докато друга част от могилите съдържат няколко гроба, разположени вторично в насипите или в тяхната екстензия. Практиката в отделните могили да се извършват фамилни погребения е констатирана в могилите от ранната бронзова епоха в Северна България (Панайотов, 1989, с.36-47) и Гърция (Pelon 1976, 112). Този погребален обред в Родопите се запазва и през ранната желязна епоха (Кисьов 1991, 5).

Според практикувания начин на погребване се наблюдава сходство между Западните Родопи и северните райони на Източна Македония в периода на късната бронзова епоха. Масово използваният начин на погребване и в двата посочени района е трупоизгарянето. Появата на погребения, извършени чрез трупоизгаряне под могилен насип в северните части на Източна Македония също се поставя в периода на късната бронзова епоха (Koukouli – Chrysantaki 1982, 242), докато през същия период в южните райони на Източна Македония и о-в Тасос погребенията чрез трупоизгаряне са изключение. Според изследователите погребенията чрез трупоизгаряне принадлежат към континенталния културен кръг на полетата с урни (Koukouli – Chrysantaki 1982, 231). В равнината на север от Западните Родопи този начин на погребване е регистриран само в две могили от късната бронзова епоха. Единични погребения чрез трупоизгаряне в урни под могилен насип са открити в подножието на Джендем тепе в Пловдив (Цончев, 1938, с.23) и землището на Стрелча, където урната е захлупена с каменна плоча (Детев 1960, с.149).

Погребенията чрез трупоизгаряне в урни са ново явление и за територията на Северозападна България, Югозападна Румъния и Североизточна Югославия през късната бронзова епоха. Значително различие от подобните погребения в Югозападна Тракия се явява липсата на могилни насипи и използването на култови антропоморфни и зооморфни фигури в погребалния обред (Бонев 1988, с.41).

На този етап от археологическите проучвания в Западните Родопи погребението, извършено чрез трупополагане в мог. № 85 край с. Борино, представлява изключение от общоприетия начин на погребване в периода на късната бронзова епоха. През този период трупополагането е масова практика за южните области на Източна Македония, о-в Тасос и Гърция, където мъртвите са полагани в широки гробни камери, изградени и покрити с плочи, близки до микенските шахтови гробове (Koukouli – Chrysantaki 1982, 231). Полагането на гръб с изпънати крайници, заедно с хокерната поза е характерно за погребенията в Гърция през цялата бронзова епоха (Koukouli – Chrysantaki 1971, с.74). Инхумацията е основен начин на погребване през бронзовата епоха и на север от Родопите (Панайотов 1989, с.36). Появата на трупополагането като начин на погребване в Западните Родопи, както и в Източна Македония, вероятно е резултат от влиянието на Микенската култура на север (Kurtz, Boardman 1971, 356).

Сходство между могилите от късната бронзова епоха в Родопите и тези в Гърция се наблюдава също и в използваните видове допълнителни култови съоръжения, между които най-голямо разпространение заемат пръстените от камъни. Този вид съоръжения не са задължителен елемент в изграждането на могилите от бронзовата епоха в Гърция. Тяхното изграждане също е извършено в повечето случаи от необработени камъни, но има открити могили в Декада, където пръстените са оформени като двулицев зид с пълнеж от камъни и пръст (Pelon 1976, 121). Изграждането на този вид допълнителни съоръжения в Егейските могили се свързва от повече то изследователи с тяхната практическа функция на предпазване могилните насипи от свличане, като не се изключва, в някои случаи и ритуалното им предназначение. Повечето археолози са склонни да приемат практическата функция на пръстените от камъни, включително и тези, открити в Микена – гробничен кръг В и А, където също ограждали могилните насипи, предпазвайки ги от свличане (Mylonas 1967, 79). В проучените могили от късната бронзова епоха в Родопите пръстените от камъни най-вероятно са изпълнявали различни функции. Тяхното изграждане в различните категории култови обекти се свързва с обозначаването и маркирането на свещената площ, върху която са извършвани отделните обреди (Domaradzki 1994, 72). Такова е и тяхното предназначение в могилите от Западните Родопи. Това предположение се подкрепя от липсата на следи от обредни действия около могилите, върху площта извън пръстените, както и от еднoредовата им конструкция, която практически не може да задържи насипната пръст.

В разкопаните могили от късната бронзова епоха в Западните Родопи функцията на гробни съоръжения, съхраняващи останките на мъртвите, се изпълнява от глинени съдове, изработени и предназначени за урни. Най-разпространеният и често използван вид урни са съдовете със сферично тяло, конусовидно устие, високо конкавно дъно и стени, покрити с графит. Тези съдове намират близки териториални паралели по форма, дъно и графитна украса в скалните светилища до Църнча (Домарадски 1986, с.10-24) и Босилково (Кисьов 1993; Кисьов 2002). Подобни съдове, използвани като урни, са открити в мог. № 84 до Суеани (Vulpe, Stratan 1978, 40), някои съдове от керамичната група Виртоп (Hansel 1976, 232, t. 21-23), Кослоджени, Теи IV (Chidiosan 1980, 89), селищната могила край Русе (Георгиев, Ангелов 1957, с.47, обр. 96) и Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, с.131). На юг от Родопите тези вид съдове се откриват в Източна Македония, където също са използвани като урни в могилите от късната бронзова епоха (Grammenos 1979, 26-69). По-голяма част от тях са украсени с графит или инкрустирани с бяла паста геометрични фигури. Графитната украса, често използвана върху съдовете, предназначени за култови цели в Източна Македония и Западните Родопи, изчезва в края на култура Гумелница (Koukouli – Chrysantaki 1982, 119) и отново се появява, но в друг вид през късната бронзова епоха (Домарадски 1986, с.10-24; Кисьов 1989, с.15).

В три от могилите, проучени досега в Родопите, заедно с урните са изградени глинени площадки, върху които са положени костите на мъртвите. Тяхното използване в погребалния обред вероятно е резултат на влияние от юг. В Микена, гробничен кръг – В, в някои гробове мъртвите са полагани върху глинени площадки с различна форма и размери (Mylonas 1972, 134). Подобни глинени площадки, но с друго предназначение, са открити край Драгодан, Кюстендилско (Теодосиев 1991, с.89). Те са датирани в периода на ранната бронзова епоха, разположен също под могилен насип, но не са свързани с култа към мъртвите, защото липсва пряка връзка с останки от погребения. Върху тези глинени площадки вероятно са извършвани обреди, обслужващ други култове.

Глинени площадки с кръгла форма са използувани като олтари в скалните светилища от късната бронзова епоха (Домарадски 1986, с.25; Кисьов 1990, с.74), но в проучените могили от късната бронзова епоха в Родопите до сега не са открити глинени площадки, изпълняващи тази функция.

При извършването на погребенията през разглеждания период в Родопите са практикувани няколко допълнителни обреди, следи от които са открити във всички разкопани могили. Масово е практикувано разхвърлянето на керамични фрагменти от предварително счупени съдове, както и поставянето на цели съдове. Тези обреди са извършвани през цялото I хил. пр.Хр. в скалните светилища (Кисьов 1990, с.68).

Регистрираният в две от могилите обред на полагане части от човешки крайници върху насипите може да се свърже с извършването на жертвоприношение в чест на мъртвите, но на този етап от проучванията съвременната интерпретация може да се сведе до констатацията за съществуването на практика да се разчленяват телата на мъртвите през разглеждания хронологически период в Западните Родопи. Археологически данни за извършването на човешки жертвоприношения, свързани с култа към мъртвите не са открити и в могилите от късната бронзова епоха в Гърция (Wunsch, Deubner 1915, 59).

В повечето проучени могили от късната бронзова епоха в Родопите урните са затрупани и покрити с камъни, докато в някои могили са изграждани други видове каменни съоръжения около урните. Тези допълнителни съоръжения от камъни явно имат чисто практическа фуккция. Трябва да се има предвид, че подобни съоръжения от камъни са използувани масово в некрополите от бронзовата епоха в Централна и Западна Европа, където урните също са оградени с пръстени от камъни, шахтовидни камери и други (Moosleither 1991, 9-46).

Друг масово практикуван обред в могилите през разглеждания период е поставянето на гробни предмети при извършването на погребенията. Основна част от тях заемат глинените съдове, при които се наблюдава разнообразие и сходство във формите и украсата. Глинените чаши със сферично тяло, конусовидно устие и високо конкавно дъно са предпочитан тип съдове, използувани като гробни дарове. Те намират паралели със съдове, използувани също като гробни дарове в могилите от късната бронзова епоха в Централна и Източна Македония (Grammenos 1982, 89; Koukouli – Chrysantaki 1982, 119).

Използуваните съдове в могилните гробове в Западните Родопи притежават много общи елементи, характерни за керамичното производство през късната бронзова епоха в Тракия, но по-голяма част от съдовете са по-близки до керамичните групи, открити в могилите от посочения период в Източна Македония (Кисьов 1993; Кисьов 2002).

Културната близост на Западните Родопи с Източна Македония най-добре се проследява в гробните керамични комплекси. Основно място заемат урните и съдовете със сферична форма на тялото, конусовидно устие и конкавно дъно, които са най-масово използуваната култова форма в погребалния обред. През късната бронзова епоха тази керамична форма е малко позната на север от Стара планина. В Западна Панония тези съдове са разпространени в Ногранишка група На В и в Доленишка група – На С и Д (Кисьов 1993; Кисьов 2002). В Румъния масовото разпространение на този тип съдове се поставя след VI в. пр.Хр. (Teodor 1974, 151). Най-ранните съдове, притежаващи комплекса от елементи, характерни за разгледания тип култови съдове, използувани в могилите и светилищата през късната бронзова епоха в Западните Родопи, се откриват в гробните дарове на Микенските некрополи (Mylonas 1967, 234).

Сходството в практикуването на отделните погребални обреди и еднаквостта на използуваните съдове в Западните Родопи и северните райони на Източна Македония показва, че през късната бронзова епоха тук са живели сродни племенни групи, носители на еднаква култура, характерна за тази част на Тракия.

Един от интересните, но неизяснени аспекти на погребалния обичай в Родопите е свързан с издигането на “празни” могили в непосредствена близост с надгробните могили. Този обред досега е констатиран само в района на с. Борино, но вероятно това е резултат от непълните проучвания. Практиката да се издигат могили-кенотафи е позната в Егейския свят още през средната бронзова епоха (Pelon 1976, 78). Интересен паралел представляват три от проучените до Палеокутела (Кипър) могили, разположени близко една до друга. В тях не са извършени погребения, но върху скалата са запазени следи от култова дейност – ями с различна форма и животински кости. Тези могили и извършените в тях обреди се свързват от проучвателя с могилите от Западна Азия (Pelon 1976, 123).

Могилите в Родопите през късната бронзова епоха, както и тези в Егейския свят възникват като гробна конструкция с точно определени характеристики. Те са издигани върху важен гроб или по-често върху няколко гроба, имащи семейна или социална връзка. При анализа на надгробните могили не може да се прави точен паралел между тези в Родопите и могилите в Гърция, но между тях има много общи елементи, особено в практикуването на различните видове допълнителни обреди и съоръжения. Тяхното използуване в по-късен период, през последната фаза на бронзовата епоха в Родопите, вероятно е резултат на влиянието на Егейската култура върху развитието на северните народи. Следите от това културно влияние според повечето археолози се откриват и в Скандинавските държави, където появата и разпространението на определени находки и култови съоръжения в некрополите от бронзовата епоха се обясняват с влиянието от юг (Schauer 1985, 123-194). Според проучвателите егейското влияние в Скандинавския север се изразява освен в отделни предмети (накити, сечива, керамика), също и в изграждането на пръстените от камъни, ограждащи някои от надгробните могили в Швеция (Forssander 1942, 293). Тяхната поява проучвателят обяснява, като влияние от строителната техника и пръстените от камъни в Месара или от куполните гробници в Микена.

Изграждането на пръстени от камъни и практикуването на голяма част от допълнителните погребални обреди се проследява и през периода на I хил. пр.Хр. в Родопите.

ГЛАВА ВТОРА

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

(XI – VI В. ПР.ХР.)

I. Могилните некрополи през ранната желязна епоха

През разглеждания период продължава практиката от късната бронзова епоха да се издигат надгробни могили, които оформят групата на могилните некрополи. Едновременно с тях в Източните Родопи се появяват безмогилни, скални некрополи. Обособяването в две големи групи на некрополите, съществували през ранната желязна епоха в Родопите, се базира на липсата или наличието на могилен насип върху гробовете.

В резултат на теренни обхождания, сондажни и цялостни разкопки на територията на Родопите са регистрирани и проучени общо 35 могилни некрополи. От тях осем са разположени върху територията на Източните Родопи, като по-голямо струпване на некрополи от ранната желязна епоха е регистрирано в района на Еврос в Гърция (Алб. № 22), където не са извършени цялостни проучвания, съпроводени с обобщаващи публикации (Кат. № 37).

Могилните некрополи от ранната желязна епоха, намиращи се в българските части на Източните Родопи, са открити в землищата на селата, разположени върху североизточните склонове на планината – Г. Брестово (Кат. № 19), Книжовник (№ 44), Любеново (№ 52/ 1-1; 2-1), Мезек (№ 57), Харманли (№ 96). При тези могилни некрополи не са извършвани редовни археологически разкопки, а, сведенията за тях са резултат на случайни открития. В това отношение изключение представлява проучването на единствения могилен некропол, открит до сега във вътрешността на планината, край с. Черничево (Кат. № 99). Различно е състоянието на проучванията в Западните Родопи, където са открити 27 могилни некрополи от ранната желязна епоха, от които чрез редовни археологически разкопки са проучени 14 некропола, а останалите се датират въз основа на случайни находки. Те са разположени в землищата на селата: Батак (Кат. № 4/ 1-1, 2};7-3; Беден (№ 6/1); Богутево (№ 8); Борино (№ 9/1-2, 3, 4, 5; 2-1; 3-78, 82; 4-10, 11; 5-1, 2, 3); Гела (№ 17/5, 8, 10) Грохотно (№ 24/1-1, 2, 3, 4; 2-1, 2); Девин (№ 25); Добралък (№ 29); Кочан (№ 43/1, 2, 3, 8, 10, 11, Чилова могила; Кутела (№ 47); Лъкавица (№ 51); Любча (№ 53/1, 2, 4, 5, б, 7, 9, 10, 11, 12); Павелско (№ 67/1, 11, IV, V, VI); Пампорово (№ 68/1-3, 4); Проглед (№ 76/1, II, 1, 2, 3, 4); Рибново (№ 81); Скобелево (№ 87); Триград (№ 95/1-1); Чепеларе (№ 98/3-1; 5-1); Ягодина (№ 102/1, 4).

Една част от некрополите съдържат от 1 до 5 могили, групирани на малка площ. В тези могили не са открити по-ранни или по-късни гробове от ранната желязна епоха. Този вид некрополи са регистрирани в землищата на Богутево, Борино (Кат. № 9/5-1, 2, 3); Грохотно, Девин, Чепеларе (Кат. № 98/3-1), Черничево и Ягодина. В землищата на посочените съвременни селища се намират значителни находища на желязна руда, обстоятелство, което позволява да се търси връзка между рудодобива и появата на тези могилни некрополи. За съжаление досега не са открити следи от прилежащите към тях селища от ранната желязна епоха.

Друга част от могилите, издигани през ранната желязна епоха са групирани и представляват част от по-ранно възникналите некрополи през късната бронзова епоха, като някои от погребенията от ранната желязна епоха са извършени върху насипите на по-ранните могили. Могилни некрополи от този вид са открити и проучени в околностите на Борино (Кат. № 9/3-78, 82); Гела, Любча и Ягодина.

Могилните некрополи през ранната желязна епоха са издигани върху различни геоморфологични форми, без някаква закономерност. По-голяма част от некрополите са разположени върху високите продълговати била, докато друга част от могилите се намират върху обширните планински тераси и склонове с различна ориентация и изложение. По отношение разположението на некрополите от ранната желязна епоха върху геоморфологичните, теренни форми се констатира повтаряемост с могилните некрополи от късната бронзова епоха.

Сходство и повторяемост се констатира и по отношение на заеманата площ, и разстоянията между отделните могили. В цялостно разкопаните и проучени некрополи от ранната желязна епоха могилите са разположени на близко разстояние една от друга, от 2 до 100 м. Общата площ на тези некрополи се помества в границите 900-1500 м (Кат. № 8; № 9/5; № 98 и № 9/1). Към тази площ се причислява и теренът между и около отделните могили, върху който са запазени следи от обреди, свързани с погребенията.

От общия брой регистрирани могилни некрополи от ранната желязна епоха само при два (Кат. № 24/1-1, 2, 3 и № 98/5) е установена връзка с разположените на близо селища от същата епоха. Това обстоятелство вероятно се дължи на частичните и непълни проучвания, свързани с археологическата карта на Родопите. Въпреки комплексните теренни проучвания, съпроводени със сондажи в районите около някои могилни некрополи в Борино и Чепеларе, не е установена връзка между надгробните могили и светилищата от ранната желязна епоха. Проблемът, свързан с причините за появата на могилните некрополи през ранната желязна епоха и тяхното съсредоточаване предимно в централните части на Родопите, богати на железни рудни находища, се намифа в начален стадий на проучване. Многобройните метални образци, открити в некрополите, носят белези на развита и усъвършенствувана технология на металообработване, обстоятелство, което хвърля известна светлина върху причините за голямата заселеност на планината през ранната желязна епоха.

1. Надгробни могили

Насипи

Подобно на могилите от късната бронзова епоха насипите от ранната желязна епоха имат кръгла или елипсовидна форма, която е в пряка зависимост от броя на гробовете и времето на извършваните в тях погребения. По-голяма част от насипите имат полусферична форма, в които са извършвани единични или колективни погребения. В тези случаи насипите са натрупани еднократно. Размерите на полусферичните насипи варират в диаметър от 3 до 10 м, а височината от 0,70 до 2 м.

По-малка част от могилните насипи имат форма на елиптичен параболоид, при които основата е придобила елипсовидна форма в резултат на вторичните насипи, покриващи гробове с различна стратиграфия и хоризонтално разположение спрямо първичния гроб. Погребенията в тези могили са извършвани през ранната желязна епоха, но през кратки интервали от време (Кат. № 9/3-78; № 43/ 2, 8; № 68/4).

В някои могили (Кат. № 98/3-1) въпреки многобройните гробове, изграждани през ранната желязна епоха с различно стратиграфско разположение, насипите имат полусферична форма. При тях вероятно самите вторични гробове не са били засипвани с големи насипи, а били покривани с малко количество пръст.

Трябва да се отбележи, че могилните насипи, издигани през ранната желязна епоха, имат значително по-големи размери в сравнение с тези от късната бронзова епоха. Скалният терен на планината определя състава и структурата на могилните насипи, които се състоят от камъни, примесени с пръст. С течение на времето при насипите, разположени в карстовите райони, под влияние на атмосферните условия пръстта се свлича и просмуква в долните пластове, за да остане днес само каменното струпване (Алб. № 23/2). В районите, където преобладава дървесната растителност, могилите са покрити с дебел чимов пласт (Алб. № 23/1).

Издигането на могилните насипи през ранната желязна епоха аналогично на тези от късната бронзова епоха, било съпроводено с извършването на различни обредни действия, които също се повтарят. В разкопаните 80 от общо регистрираните 222 могили от ранната желязна епоха в Родопите са открити следи и останки от допълнителни обреди с различно хоризонтално и вертикално разположение.

От проучените чрез разкопки 80 могили, 72 са издигнати върху гробове, съдържащи останки от погребения, извършени по различни начини.

В насипите на всички надгробни могили са открити струпвания на керамични фрагменти, които представляват следи от обредно разхвърляне на предварително счупени съдове. Керамичните фрагменти се откриват на различна дълбочина в насипите, в центъра или в техните периферии. За извършването на този обред са използувани различни съдове, но за разлика от късната бронзова епоха украсените съдове са значително по-малко. Тази констатация се отнася и за общия брой на използуваните глинени съдове в погребалния обред през ранната желязна епоха, когато се увеличава производството на метални образци и те заместват количествено глинените съдове.

Едновременно с обредното разхвърляне на фрагменти от предварително счупени съдове в някои насипи са открити фрагменти от глинени съдове, счупени на място (Кат. № 53/4; № 17/10).

В някои могилни насипи освен разгледаните два допълнителни обреда е практикувано разхвърлянето на въглени, които се откриват на различна дълбочина (Казг. № 9/1-2, 4; № 76/1; № 43/8).

През ранната желязна епоха продължава и обредното поставяне на месо като храна в могилните насипи. Животинските кости с откриват в малко количество (от 3 до 5 фрагмента) с различни размери, разположени на купчинки или разпръснати (Кат. № 9/1-2, 4; 3-82; 4-10, 11; № 24/1-2).

В насипите на някои могили от ранната желязна епоха са запазени обгорени петна с размери от 0,50 до 1,50 м, които са резултат от опалвания. Огнищата са разположени предимно в перифериите на могилите край Борино (Кат. № 9/5-1, 2), Проглед (№ 76 I) и Кочан (№ 43/8). В обгорелия пласт се откриват само въглени и керамични фрагменти в много ограничено количество.

За разлика от късната бронзова епоха в някои от могилите от втората фаза на ранната желязна епоха е практикуван нов обред, свързан с издигането на насипите. В две от проучените могили до Борино (Кат. № 9/1-2, 4) част от гробните предмети са използувани при допълнителните обреди, поради което те са разположени в могклните насипи или върху тях.

В могила № 2 част от гробните предмети били поставени на три етапа в процеса на издигане на могилния насип. След полагането на урната върху терена около нея са поставени керамични фрагменти, украсени с щамповани кръгчета, бронзова едноспирална фибула с голям правоъгълен иглодържател и глинен прешлен за вретено. Урната и изброените предмети са покрити с един пласт от камъни и пръст. Върху този малък насип са открити втората група предмети, нахвърляни без определен порядък върху камъните.

Тази група предмети представлява комплект от накити – бронзов пръстен, гривна, сребърна обеца, пет едноспирални фибули и бронзов амулет. Заедно с тях са открити и няколко животински кости. Втората група предмети са покрити с втори пласт от камъни и пръст. Върху този пласт са били поставени третата група предмети – каменно точило, тежест за вретено и желязно лезвие на нож. Те също са били покрити с камъни и пръст, оформящи последния пласт на могилния насип (Алб. № 31). Същата последователност на обредно заравяне на предмети е констатирано и в насипа на съседната надгробна могила № 4 (Алб. № 26). Част от гробните предмети – две фибули, пенсета и глинена чашка, са открити на различна дълбочина, разположени в два пласта (Алб. № 29)

Сходството на погребалните практики през късната бронзова и ранната желязна епоха се проследява и при изграждането на различните видове допълнителни съоръжения, свързани с обредите, извършвани в могилните насипи.

Най-голямо разпространение в насипите от ранната желязна епоха имат псевдогробните конструкции, които са сходни с някои гробни съоръжения, но не изпълняват техните функции. Псевдогробните конструкции се откриват в периферните части на насипите или на различна дълбочина в техните централни части. В някои могили псевдогробните конструкции са изградени под формата, на четириъгълни площадки от необработени каменни плочи, докато в други насипи псевдогробните конструкции представляват малки по размери ограждания от камъни, подредени в кръг около по-голям плочест камък (Кат. № 43/8). Върху псевдогробните конструкции се откриват предимно единични фрагменти от съдове и въглени.

Конусовидните ями представляват друг вид допълнителни култови съоръжения, изграждани през ранната желязна епоха в могилните насипи. Такива съоръжения са открити в североизточната периферия на насипа в могила № 8 до Кочан (Кат. № 43). Ямите имат форма на обърнат с върха надолу конус с малки размери, запълнени с малки камъчета, пръст и въглени.

За разлика от могилите през късната бронзова епоха, в които глинените площадки са изпълнявали функцията на гробни съоръжения, съхраняващи останките на мъртвите, то в някои могили от ранната желязна епоха глинените площадки са изграждани в насипите (Кат. № 24, 3; № 44, № 43/2). Глинените площадки имат кръгла форма с малки размери (с диаметър до 0,50-0,70 м), разположени в северните периферии, като глината е измазана върху подложка, от малки камъни. Върху съоръженията са запазени следи от обредни действия, свързани с огъня. Тяхната повърхност е силно обгоряла, но освен въглени, пепел и малко количество керамични фрагменти, върху тях не се откриват следи и останки от храна или жертвоприношения. Най-вероятно в процеса на издигане на насипите върху глинените площадки еднократно са извършвани обредни действия свързани с възлияния. В този смисъл може да се приеме, че те са изпълнявали функцията на олтари в могилните насипи през ранната желязна епоха.

Гробове

През ранната желязна епоха в Родопите продължава практиката от късната бронзова епоха в една могила да се погребват по няколко индивида. В проучените 72 надгробни могили са открити и разкопани 102 гроба от ранната желязна епоха, ситуирани по различен начин спрямо насипите и материка.

Повечето могилни насипи, на брой 59, покриват единични гробове, които съдържат останките на единични или колективни погребения. Насипите върху единичните гробове са издигнати равномерно, поради което последните се откриват в центъра на могилите (Кат. № 4/1-1; 7-3 ; № 9/1-2, 4, 5; 2-1; 3-78, 82; 5-1, 2; № 17/5, 8, 10; № 24/1-1, 3; 2-1; № 43/1, 3, 10, 11; № 47; № 53/4, 12; № 57; № 67/I, II, IV, V, VI; № 68/1-3, 4; № 7б/ II, 1; № 99; № 102/5).

Останалата част, 13 от проучените могили, съдържат различен брой гробове (от 2 до 5), изградени в кратки интервали от време – (Кат. № 4/1-2; № 9/4-10, 11; № 37; № 43/2, 8; Чилова чука; № 76/I, 2; № 98/3-1; № 99; № 102/1, 4). Във вертикален план гробовете се ситуират на различна дълбочина в насипите и материка. Всяко погребение е свързано с отделно гробно съоръжение, което е покривано с малък насип. В друга част от гробовете са извършвани колективни погребения. При колективните погребения мъртвите са полагани едновременно, поради което техните останки са разположени на еднаква дълбочина в могилите.

В хоризонтален план мъртвите се откриват в гробни съоръжения, изградени еднократно. Погребаните едновременно мъртъвци са разположени в непосредствена близост или един върху друг. При тези случаи костите на различните скелети не са разделени от насипана пръст.

В някои от разкопаните могили са извършвани погребения на двама мъртъвци, полагани едновременно един до друг, независимо от практикувания погребален обред на трупоизгаряне или трупополагане (Кат. 1 4/1-2; № 9/4-10, гроб 1; № 24/1-3; № 43/2 – гроб 2, гроб 5, 3; № 67/VI; № 68/4 – гроб 2).

В пет от могилите, датирани в периода VIII-VI в. пр.Хр. са извършени погребения на повече от двама мъртъвци с различен пол и възраст, като броят на мъртъвците варира от 3 до 13 (Кат. № 9/3-78; № 17/8; № 43/2 – гроб 4; № 98/3-1; № 102/5).

От проучените двойни гробове само при един е използуван обредът на трупоизгарянето (Кат. № 4/1-2), докато във всички останали случаи мъртвите са полагани. Въпреки непълните проучвания може да се посочи, че от разкопаните 8 двойни гроба в 5 са извършени погребения на жени (Кат. № 9/4-10, гроб 1; № 24/1-3; № 43/2 – гроб 2, гроб 5, 3). За разлика от двойните погребения в гробовете, съдържащи повече от двама мъртъвци, са погребвани едновременно мъже, жени и деца. Констатираното различие между двойните и масовите погребения вероятно се дължи на различните причини за тяхното извършване. В литературата някои колективни погребения се интерпретират като жертвоприношения (Гергова 1990, с.21.) Тази интерпретация е приемлива за двойните женски погребения, извършвани в могилите от ранната желязна епоха. Всички останали колективни гробове съдържат останките на различни по пол и възраст индивиди, чиято смърт вероятно е естествена. Резултатите от разкопките на могила № 78 до Борино (Кат. № 9/3-78) потвърждават изказаното предположение за този вид погребения. Под могилния насип с височина 1 м е извършено погребение на седем индивида, положени върху предварително изградена площадка от плочи. Мъртвите са полагани плътно един до друг. Един от седемте скелета (№ 7) се откри плътно прилепнал върху скелет № 6, което показва, че двамата мъртъвци били поставени един върху друг (Алб. № 33). Интерес представлява фактът, че върху погребение 6, което принадлежи на мъж, е положена жена. В случая е налице погребение на мъж и жена, положени в легнало положение един върху друг. От общия брой погребани два от скелетите принадлежат на мъже, три на жени и две на деца до 15-16 години. Детските погребения се отличават с малките размери на скелетите и липсата на гробен инвентар до тях. Ориентацията при два от скелетите е с глава на изток, а при другите пет с глава на запад. Гробните предмети се обособяват в три групи – оръжия (върхове на копия, стрели, ножове), накити (фибули и гривни) и предмети от бита (глинени тежести за вретено), които датират гробовете в периода IX-VIII в. пр.Хр.

Разположението на мъртвите, еднократно изградената площадка и натрупан могилен насип с марки размери, са доказателство за едновременното извършване на погребенията. Вероятно в могилата са погребани членовете на една фамилия, чиято смърт не е резултат от обредни действия. Функционалната принадлежност на гробните предмети сочи, че основните стопански дейности на мъртвите били свързани с лова.

През ранната желязна епоха в Родопите продължава практикуването на биритуалния начин на погребване, регистриран както в отделните гробове и могили, така и в рамките на цялостно проучените некрополи. В проучените гробове от ранната желязна епоха, 71 от погребенията са извършени чрез трупополагане и 17 чрез трупоизгаряне. Резултатите от проведените досега проучвания сочат известно различие при използувания начин на погребване през двете фази на ранната желязна епоха в Родопите.

От първата фаза на ранната желязна епоха XI-IX в. пр.Хр. са проучени три надгробни могили (Кат. № 9/5-1, 2; № 47). Погребенията в тях са извършени чрез трупоизгаряне, като останките на мъртвите са поставени непосредствено върху скалния терен или в урни. Използуваният обред е характерен за късната бронзова епоха в Западните Родопи и явно неговото практикуване продължава през първата фаза на ранната желязна епоха. Малкият брой открити и проучени могили от този период обаче не дава възможност за търсене на закономерности в погребалните практики и определянето на трупоизгарянето като основен обред през първата фаза на ранната желязна епоха.

Трупоизгарянето като начин на погребване продължава и през втората фаза на ранната желязна епоха VIII-VI в. пр.Хр. (Кат. № 4/1-1, 2; 7- 3; № 9/1-2, 4, 5; № 43/8, 11; № 52/1-1; 2-1; № 57; № 67/I; № 76/I, 2). В повечето случаи изгарянето на мъртвите е извършвано извън периметъра на могилите. Според проучвателите на две от могилите край Кутела и Батак, трупоизгарянето било извършено на място, но в публикациите не са посочени достатъчно аргументи за това. Само в един от проучените могилни некрополи е открито мястото, предназначено за извършване на кремацията (Кат. № 9/1-3). Кладата е разположена в рамките на некропола, в непосредствена близост с надгробните могили (Алб. № 26). Мястото за кремацията представлява клада с елипсовидна форма и размери 3х2 м. Обгорелият глинесто-песъчлив пласт е наситен с голямо количество въглени, калцирани кости, стопени метални предмети и обгорели керамични фрагменти. След извършването на всички погребения в некропола мястото за кремация е покрито с могилен насип, чието еднократно натрупване показва, че огнището е стояло открито. В резултат на трикратното последователно изместване мястото на кладата в източна посока огнището е получило елипсовидна форма (Алб. № 26 и № 27). В Родопите през ранната желязна епоха мъртвите вероятно били изгаряни заедно с дрехите и някои лични предмети, поради което заедно с калцираните кости, в гробните съоръжения се откриват останки от стопени метални предмети.

Според резултатите от проведените досега археологически разкопки на територията на Родопите трупополагането не е практикувано като начин на погребване през първата фаза на ранната желязна епоха, докато през втората фаза на посочения хронологически период трупополагането е основният начин на погребване, използуван едновременно с трупоизгарянето. От проучените общо 88 гроба в 71 случая мъртвите са погребани чрез трупополагане (Алб. № 24). При погребенията, извършени чрез трупополагане, са констатирани два различни варианта. В повечето гробове е практикувано цялостното трупополагане, при което телата на мъртвите са поставяни цели в гробните съоръжения. При археологическите проучвания техните скелети се откриват в антропологически порядък (Кат. № 9/2-1; № 9/3-78, 82; № 17/5, 8, 10; № 24/1-3; 2-1; № 37; № 43/1, 2, 3, 8, 10, 11; № 53/4, 12; № 67/II, IV, V, VI; № 68/3, 4; № 76/I, II, 1, 2; № 87/ 1, 2; № 96; № 98/3-1; № 102/1, 4, 5).

Мъртвите са поставяни в шест различни пози в гробните съоръжения (Алб. № 32). Най-разпространената поза на цялостно трупополагане през ранната желязна епоха е полагането на мъртвите по гръб с изпънати долни и горни крайници край тялото. От регистрираните общо 68 погребения, извършени чрез цялостно трупополагане, 51 от мъртвите са положени в тази поза (Алб. № 32).

Втората поза на трупополагане е регистрирана в могила № 78/ гроб 3 край Борино, където мъртвият е погребан по гръб с изпънати долни крайници и ръце събрани в коремната област. В същата могила № 78/ гроб 4 един от мъртвите е погребан в друга сходна поза по гръб с изпънати долни крайници и ръце, събрани под таза (Алб. № 32). Практиката да се поставят ръцете на мъртвите събрани в коремната област или под таза е характерна за повечето по-късни плоски некрополи в Родопите, от периода III-IV в. сл.Хр. (Ваклинова 1972, с.141).

При погребенията, извършвани през втората фаза на ранната желязна епоха в Родопите е използувана и четвърта поза на трупополагане. В две от могилите мъртвите са погребани в хокерно положение (Кат. № 17/10 и № 67/V). При извършването на тези погребения също се наблюдават някои различия. Мъртвият в могила № V до Павелско е положен на дясната си страна с глава на изток, докато погребаният в могила №10 до Гела е положен на лявата си страна с глава на юг. Тази поза на тялото е маркирана чрез врязване и върху бронзовия пръстен, украсяващ ръката на мъртвия в мог. № 10. Изображението представя легнал наляво човек със силно прегънати към коремната област крака, и ръце свити пред гърдите (Алб. № 44). Откритите сребърни обеци, кехлибарени мъниста и глинени тежести за вретено сочат, че скелетът принадлежи на жена, погребана в края на VI-V в. пр.Хр.

При погребенията, извършени чрез трупополагане през втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи, е използувана друг вид поза, регистрирана в могила № 78/гроб 1 до Борино (Кат. № 9/3-78; Алб.№ 32). Мъртвият е положен по гръб с глава на северозапад, изпънати край тялото ръце и свити долни крайници, поставени надясно. Антропологическите характеристики на скелета и откритите до него железни оръжия (връх от копие и нож) определят погребението като мъжко.

Последната, шеста поза на трупополагане при погребенията, извършвани в края на втората фаза на ранната желязна епоха, е регистрирана само в една от проучените могили (Кат. № 17/8). Около централното погребение в тази могила в кръг са били погребани едновременно 12 индивида, поставени в клекнало положение. При тяхното разкопаване и разчистване черепите на повечето мъртъвци са открити върху бедрените кости. Погребаните около централния гроб мъртъвци са от различен пол и възраст, положени с дрехите и прилежащите към тях накити. Последните са представени от голям брой бронзови и железни фибули, между които преобладават едноспиралните и очилати образци. Това уникално масово погребение, чието възприемане подлежи на съмнение поради липсата на научна публикация, може да бъде интерпретирано като жертвоприношение в чест на погребания в центъра на могилата мъртвец.

Проучените скелети в могилите от ранната желязна епоха имат различни размери в зависимост от тяхната полова, и възрастова принадлежност. При мъжете дължината на скелетите варира от 1,70 до 1,90 м, а при жените от 1,50 до 1,70 м. Откритите скелети на деца имат дължина 1,30-1,50 м. Независимо от позата мъртвите били ориентирани в различна посока в момента на тяхното полагане. Найчесто (в 11 гроба) мъртвите са положени с глава на изток, докато 9 от погребаните са ориентирани в посока северозапад-югоизток, с малки отклонения (Алб. № 35).

При извършването на погребенията през втората фаза на ранната желязна епоха в Родопите е практикуван и друг вариант на трупополагане, при който телата на мъртвите предварително са разчленявани и отделни части от тях били погребвани. Обредът на частично трупополагане е регистриран в три некропола (Кат. № 9/4-10; № 24/1-1 и № 43/2). В литературата съществува сведение за погребение на няколко черепа в долмен, разположен край Харманли (Кат. № 96), но краткото и непълно описание не позволява неговото безрезервно приемане. Могилите, в които са извършени погребения чрез частично трупополагане, са разположени на територията на Западните Родопи. В тях са погребани различни антропологически части. В могилата до Борино е погребан череп, принадлежащ на жена, украсен с наниз от бронзови салталеони и кехлибарени зърна. До лявата страна на черепа са поставени гробните дарове, костена щампа за украса на съдове и глинена чаша. В другите две могили са погребани части от долни крайници и зъби, положени между каменни плочи (Кисьов 2006). Почесто практикуване на този обред е регистрирано в некрополите от късната желязна епоха в Родопите (Кисьов 1989, 15).

В проучените могилни некрополи от ранната желязна епоха, заедно с основните масово практикувани начини на погребване – трупоизгаряне и трупополагане, бил използуван и трети обред, който може да бъде определен като частично трупоизгаряне. Този начин на погребване е регистриран в един от могилните некрополи край Борино (Кат. № 9/4-10). Мъртвият е положен върху скалния терен по гръб с глава на запад. Разположението на долните крайници в антропологически порядък върху нивото на терена показва, че кладата е издигната, върху мъртвия, след което е изгорена само горната част на тялото. В процеса на изгарянето частично са обгорели горните ябълковидни краища на бедрените кости (Алб. № 38). Мъртвият е изгорен с дрехите и накитите върху тях, част от които са запазени, но носят белезите от силно обгаряне. При извършването на погребенията през ранната желязна епоха в Родопите били изграждани различни видове гробни съоръжения. Независимо от практикувания в могилите начин на погребване, трупоизгаряне или трупополагане, в отделните гробове са използувани еднакви гробни конструкции. Въз основа на тяхното ситуиране спрямо древния терен гробните съоръжения могат да се класифицират в две групи – вкопани и надземни. Трябва да се отбележи, че броят на вкопаните гробове е незначителен, а самото вкопаване в извършвано на малка дълбочина, дотолкова, че да се укрепят каменните конструкции (Кат. № 17/10; № 37; № 43; № 67 и № 76).

Според плана на конструкциите гробните съоръжения, изграждани в могилите, се обособяват в седем групи.

Теренните, естествени образувания, открити в някои могили, представляват най-простият вид гробни конструкции, използувани през ранната желязна епоха (Кат. № 17/5 и № 9/5-1, 2). Мъртвите или техните останки са полагани в скални пукнатини (кари) с пирамидално сечение, характерни за карстовите терени или в скални естествени ями (вдлъбнатини). В някои случаи, гроб 5 до Гела, карите или вдлъбнатините са покривани след извършването на погребението с каменни плочи, лягащи в предварително оформени жлебове.

Пръстените от камъни оформят втората група гробни съоръжения, използувани в могилите от ранната желязна епоха в Родопите независимо от практикувания начин на погребение. В могилите, където е използуван обредът на трупоизгаряне, пръстените с диаметър до 1 м ограждат останките на мъртвите, положени върху скалния терен (Кат. № 9/1, 2). Камъните имат малки размери, поставени плътно един до друг (Алб. № 28). Пръстени от камъни са използувани и в могилите, в които мъртвите са полагани непосредствено върху основния терен. В повечето могили оградданията имат елипсовидна форма и представляват подредени в един ред необработени камъни със средни размери, поставяни плътно или близко един до друг (Кат. № 9/4-10; № 17/8; № 43/ 3, 8; № 67/V, VI; № 76/1). Само в една от проучените могили до село Павелско, около мъртвия е оформено съоръжение с правоъгълна форма, изградено от обработени каменни квадри, поставени върху терена в един ред. Размерите и ориентацията на този вид гробни съоръжения зависят от размерите и положението на мъртвите. В някои случаи пръстените, ограждащи мъртвите, са покрити с каменни плочи (Алб. № 43).

През ранната желязна епоха продължава характерната за късната бронзова епоха практика част от останките след кремацията да се погребват в урни. Урните могат да се третират като третия, най-разпространен вид гробно съоръжение, използувано при погребенията, извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 4/1-1, 2; № 9/1-2, 5; № 43/8, 11; № 47; № 52/1-1; 2-1; № 57; № 67/I; № 76/I, 2). Те се откриват предимно под централните части на могилните насипи, положени върху древния терен. За разлика от погребалния обред през късната бронзова епоха, където е практикувано полагането на урните в ями, през ранната желязна епоха такъв гроб не е открит. Урните са полагани върху древния терен, в някои случаи с подложка от каменна плоча. За полагане на кремираните кости били използувани различни съдове, работени на ръка от лошо пречистена глина, конична форма и две хоризонтално разположени дръжки. В други случаи са използувани дълбоки купи с плоско дъно или три крачета. В могилите от ранната желязна епоха значително място заемат, като гробни съоръжения, площадките от плочести камъни. Тяхното масово изграждане е констатирано в могилите от втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи (Кат. № 9/4-11; 3-78, 82; № 24/1-3, 2-1; № 43/1, 2; № 98/3-1; № 102/1, 4, 5). Площадките имат неправилна четириъгълна форма и размери, съобразени с броя на мъртвите и тяхната големина. Съоръженията са изградени от един ред хоризонтално наредени плочести камъни или каменни плочи, между които не е използувана спойка (Алб. № 42). Площадките от каменни плочи били предназначени за извършването на единични или колективни погребения, обстоятелство, което е определяло и техните размери. Ориентацията на площадките, върху които са извършвани единични погребения, е еднаква с тази на мъртвите. Разкопаните масови гробове от ранната желязна епоха в Западните Родопи, в които мъртвите били поставяни в различни посоки, представляват доказателство относно липсата на закономерност и връзка между ориентацията на гробните съоръжения и ориентацията на погребаните. В първичните гробове площадките са изградени върху основния терен в централната част на подмогилната площ. Гробните съоръжения от този вид, използувани при вторичните гробове от ранната желязна епоха, са ситуирани по различен начин в насипите. Те се откриват, без определена закономерност, във всички сектори на могилите. Петият вид гробни съоръжения, изграждани в могилите от ранната желязна епоха в Родопите, се представя от цистовите конструкции. Тяхното използуване в погребалния обред е сравнително рядко. В зависимост от своето разположение спрямо основния терен цистовите гробове могат да се разделят в две групи.

Първата група включва вкопаните в терена цистови конструкции. Те представляват полувкопани на малка дълбочина в земята ями с правоъгълна форма, чиито стени са облицовани с каменни плочи. При някои гробове дъното е покрито с плочи, а при други с трамбована глина или пръст. Максималната дълбочина на цистите достига до 0,50 м и по този начин 1/3 от горните части на вертикалните облицовъчни плочи изстърчат над терена (Кат. № 43/3; № 37; № 17/10). Покритието на цистовите камери е извършвано чрез хоризонтално поставени малки плочи или с една цяла голяма плоча. Този вид гробни съоръжения са използувани при извършването на единични погребения чрез трупополагане. Ориентацията на конструкциите е еднаква с тази на мъртвите в тях.

Най-внушителният цистов гроб на територията на Западните Родопи е открит и проучен в мог. № 10 до Гела (Кат. № 17). Гробът представлява полувкопана в терена яма с правоъгълна форма и дълбочина 0,30 м. Камерата е оформена от вертикално поставени дълги мраморни плочи и къси плочи, изсечени от пясъчник. Те имат форма на правоъгълни блокове с остри ръбове. Върху вътрешните страни на дългите странични плочи са оформени отвесни жлебове, предназначени за вмъкване на късите страничии плочи. Подът на гроба е застлан с малки четириъгълни плочи, като страничните плочи лягат върху подовата настилка. Покритието на камерата е извършено посредством хоризонтално поставени по надлъжната ос дървени греди, чиято външна повърхност е измазана с глина (дебел 3 см) след извършването на погребението. Външните стени на конструкцията също били измазани с глина, след което изграденият по този начин гроб е украсен с врязани геометрични линии (Алб. № 44). Втората група цистови гробове, изграждани в могилите от втората фаза на ранната желязна епоха, са открити в землищата на Чепеларе (Кат. № 98/3-1) и Ягодина (Кат. № 102/1, 5). Тяхната конструкция е изградена върху нивото на терена от малки каменни плочи, поставени вертикално на дългите си страни. Гробовете имат правоъгълен план и малки размери, като покритието било извършвано с помощта на каменни плочи, поставени хоризонтално (Алб. № 45) Дъната на цистовите гробове били покривани с каменни плочи или трамбована пръст. В проучените два гроба от този вид са извършени погребения чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници и ориентация югоизток-северозапад.

Зиданите гробове представляват шестият вид гробни съоръжения, изграждани в могилите от ранната желязна епоха в Родопите (Кат. № 37; 67/11, IV; № 76/I, II, 1). Във всички открити гробове от този вид били извършени погребения чрез трупополагане. Съоръженията имат правоъгълен план и приблизително еднакви размери, които се определят от размерите на мъртвите. Тяхната дължина се изменя в рамките на 1,80-1,90 м, широчина от 0,60-0,80 м и дълбочина 0,30-0,40 м. Зиданите гробни конструкции са ситуирани на нивото на древния терен, изградени от плочести или овални камъни без спойка между тях. Покритието на камерите е извършено с помощта на няколко плочести камъни, поставени хоризонтално. По същия начин са оформени и дъната на съоръженията. Тяхната ориентация се определя и е в пряка зависимост от ориентацията на мъртвите, която в повечето случаи е изток-запад.

Долмените представляват най-монументалните гробни съоръжения, изграждани под могилните насипи от ранната желязна епоха. Този вид гробни съоръжения са открити само в могилите, разположени на територията. на Източните Родопи (Алб. № 50).

В археологическата литература съществуват сведения за наличието на долмени в землището на с. Г. Брестово (Кат. № 19), но според описанията кръговете от камъни не могат да се приемат като долмени. Авторът не посочва конкретен план и конструкция на съоръженията, както и наличието на археологически материали.

Подобно е положението и със сведенията за съществуването на некропол от долмени върху източните склонове на връх Свобода (Енихан тепе), разположен в землищата на селата Давидково и Босилково (Здравкова 1982, с.195). Авторът на статията определя естествени скални образувания като еднокамерни долмени от II хил. пр.Хр., без да са открити и публикувани дори керамични фрагменти. Твърденията, свързани със съществуването на долмени в тази част на Западните Родопи са плод на повърхностни проучвания, свързани единствено с визуални впечатления от скалните образувания в околностите на с. Босилково. Дългогодишните обхождания и проучвания в землищата на Катраница, Босилково и Давидково установиха наличието на различни гробни съоръжения, но не и на долмени (Ваклинова 1969, с.25; Кисьов 1988, с.50). Определените като долмени скални кухини и кръгове представляват естествени образувания, характерни за карстовите терени в Западните Родопи. В разкопаните надгробни могили от ранната желязна епоха на запад от трасето Пилашево–Заграждене–Баните–Златоград не са открити долмени. Най-рано регистрираните долмени са тези, намиращи се в околностите на селата Иваново, Остър камък. Брегово и Любимец, които са разположени върху един от северните планински ридове, достигащи до р. Марица (Кат. № 96). В посочения район са регистрирани около 25 съдържащи долмени. Съоръженията са класифицирани в три групи – еднокамерни, еднокамерни с коридор и двукамерни с коридор (Шкорпил 1925, с.45). По-късно през 1936-1938 г. в околностите на с. Любеново, Хасковско е разкопана могила, покриваща еднокамерен долмен (Кат. № 52/1-1).

Вторият район в Източните Родопи, където са открити и проучени долмени, включва югозападните планински ридове, намиращи се в Гърция, северозападно от р. Димотика (Алб. № 50). Върху високите планински места са открити и регистрирани над сто долмена, разположени под могилни насипи. В някои могили били открити и разкопани по няколко долмена (Кат. № 37). Според някои от проучвателите долмените в посочения район се обособяват в два основни типа според техните конструкции (Triandaphyllos 1983, с.145).

Първият тип е представен от същинските долмени, изградени от големи каменни блокове с четириъгълна камера и отвор, обърнат на изток или югоизток. Тяхната конструкция е изградена върху нивото на терена, като страничните вертикални плочи лягат върху подова хоризонтална плоча. За разлика от долмените, проучени в Сакар и Странджа, при тези долмени рядко са използвани входове. Отворите са оформени от лицеви блокове, но винаги встрани (Алб. № 39).

Вторият тип съоръжения в посочения район се представят от долменоподобните цисти с правоъгълен план на гробната камера, която е вкопана в естествения терен (Алб. № 40). Стените на ямата са облицовани с големи каменни плочи, които изстърчат над нивото на терена. Дългите странични блокове на този тип гробни съоръжения изстърчат по оста (Τριανταφυλλοσ 1980, 61).

Третият район, в който са открити надгробни могили, съдържащи долмени, обхваща горното течение на р. Крумовица в землището на с. Черничево, Крумовградско (Кат. № 99). Тук са регистрирани и проучени около десет еднокамерни долмени, почти всички унищожени от местното население. Проведените проучвания на някои от полузапазените долмени показват, че върху тях били издигани малки могилни насипи, състоящи се от камъни, примесени с пръст. Гробните съоръжения са изградени от големи каменни плочи с вход, разположен странично върху предните лицеви страни. Долмените от Черничево конструктивно намират сходство с долмените, разположени в Североизточна Гърция, но според проучвателя керамичните фрагменти датират долмените от Черничево по-късно, в периода VIII-V в. пр.Хр. (Кулов, 1992). Проучените в Източните Родопи долмени се различават от тези, изграждани в Сакар и Странджа по малките си размери и липсата на вход при някои от тях, което е показател за тяхното еднократно използуване. Повечето от долмените са ситуирани в периферните части на могилите, като до отвора в предната плоча е бил осигурен достъп посредством малък открит коридор (Алб. № 39). Тези долмени са по-близки до конструкциите на долмените, разпространени в Сакар, Странджа, Средна гора и Източна Стара планина, които са предназначени за многократно използуване (Делев 1982, с.398).

Въпреки частичните проучвания на полуразрушените долмени може да се допусне и приеме практикуването на двата начина на погребване в тези гробни съоръжения, В някои от долмените са открити останки от погребения, извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 52/2), докато в други са извършени погребения чрез трупополагане (Кат. № 96).

В надгробните могили от ранната желязна епоха, независимо от практикувания начин на погребване, били извършвани разнообразни допълнителни обреди, свързани с гробните съоръжения и култа към мъртвите. По-голяма част от допълнителните обреди, са напълно еднакви с тези, практикувани в надгробните могили през късната бронзова епоха в Западните Родопи.

Един от масово извършваните обреди е свързан с изграждането на допълнителни култови съоръжения, между които особено широко разпространение заемат пръстените от камъни. С пръстени от камъни са ограждани някои от урните, открити в могилите край Мезек (Кат. № 57) и Борино № 9/1-2, 5), както и някои от мъртвите, погребвани чрез трупополагане (Кат. № 43/1, 3, 10). В други могили пръстените от камъни ограждат и маркират гробната площ, която се заема от насипа и в която са извършвани обредни действия. В повечето случаи пръстените са оформени от поставени на еднакво разстояние необработени камъни (Алб. № 30). Само в една от проучените могили в Родопите, ограждането на култовата площ е извършено с помощта на каменни квадри, подреждани плътно един до друг (Алб. № 49).

Вторият, по-малко разпространен вид култови съоръжения, свързани с допълнителните обреди, представляват ямите (Кат. № 43/3, 8). Те са вкопани в основния терен, в близост с гробните съоръжения. Ямите имат форма на конус, обърнат с върха надолу, диаметър на отвора 70 см и дълбочина 50 см. Някои от ямите били запълнени с горяла пръст, малки камъни, въглени и керамични фрагменти, докато в други се откриват птичи кости, примесени с пръст.

В много от могилите, в близост с гробните съоръжения, са открити обгорени петна, които представляват следи от краткотрайни опалвания. Опалванията били извършвани както до гробове, съдържаше погребения чрез трупоизгаряне, така и до положените мъртъвци. Огнищата имат малки размери и тънък обгорял пласт, като откритите в тях находки се състоят от въглени, пепел и керамични фрагменти.

При извършването на допълнителните обреди, свързани с гробовете в могилите от ранната желязна епоха, се констатираха съществени различия в сравнение с обредите, имащи пряка връзка с гробовете от късната бронзова епоха в Родопите. Разликата се състои в появата на допълнителни обредни действия, извършвани преди акта на погребение, свързани с подготовката на терена – гробната площ, върху която са извършвани самите погребения. Следи от такива предварителни обредни действия са регистрирани досега само в могили, съдържащи погребения, извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 9/1-2, 4). Преди извършването на погребенията в тези могили върху основния скалист терен били оформяни плитки ями с дълбочина 30 см и диаметър 1,50-3 м. Ямите били засипвани с чиста пръст, примесена с въглени и керамични фрагменти, след което пръстта е трамбована. Върху така подготвения терен били извършени опалвания, в резултат на което гробната площ придобила формата на силно обгорени петна. Вероятно по този начин гробната площ, предназначена за поставяне на урните, била пречиствана със силата на огъня (Алб. № 29). Около повечето гробове от ранната, желязна епоха са открити струпвания на керамични фрагменти, които представляват останки от практикуването на обредно разхвърляне на фрагменти от съдове. Този обред е извършван в различните гробове, независимо от начина на погребване. Използувани са части от предварително счупени съдове, работени на ръка или на грънчарско колело.

В повечето гробове от ранната желязна епоха са открити животински кости, разположени на купчинки или разпръснати в гробните съоръжения или извън тях (Кат. № 9/3-82; 4-10; № 17/10; № 102/5). Вероятно животинските кости представляват останки от храна, предназначена за мъртвите, част от която била поставяна в гроба, а друга част от нея е поставяна извън гробното съоръжение.

Заедно с животинските кости в гробовете от ранната желязна епоха са открити разпръснати или поставени на куп въглени. Както животинските кости, въглените са открити в гробните съоръжения или до тях (Кат. № 9/1-2, 4, 5; 3-82; 4-10; № 17/10; № 43/8; № 102/5).

Един по-рядко практикуван обред в гробовете, съдържащи погребения, извършени чрез трупополагане на жени, е регистриран в некрополите край Пампорово (Кат. № 68/1-4), Гела (Кат. № 17/10) и Ягодина (Кат. № 102/1). До десните долни крайници на скелетите са открити дълги бронзови игли за шев, които са прилепнали плътно към бедрените кости, с върхове към ходилата. Може да се приеме вероятността, иглите да са били забити в бедрата на мъртвите като резултат от обредно убождане, познато и до днес в много райони на България (Генчев 1968, с.169), или като средство за прихващане на дрехи или тъкани, обвиващи мъртъвците.

В две от проучените могили от ранната желязна епоха в Родопите, където е използуван обредът на трупополагане, е регистриран интересен обред, свързан с култа към мъртвите (Кат. № 17/8 и № 24/1-1), чието практикуване през посочения период не е характерно за останалите райони на планината. Колективното погребение на 12 индивида с различен пол и възраст, разположени в клекнало положение около централния гроб, вероятно представлява жертвоприношение в чест на мъртвия. Липсата на достатъчно изчерпателна информация и документация обаче не позволява безрезервното възприемане и интерпретиране на погребенията в могила № 8 до Гела. Човешко жертвоприношение вероятно било извършено в колективния гроб на мъж и жена край с. Грохотно. В коремната област на един от скелетите е открита долна челюст на трети индивид. Поставянето на човешка челюст до погребаните заедно с други гробни предмети може да се възприеме като жертвоприношение, извършено в чест на мъртвите.

Поставянето на гробни предмети при извършването на погребенията е един от основните обреди, практикуван в гробовете от ранната желязна епоха независимо от начина на погребване. Гробните предмети могат да се разгледат според тяхното ситуиране спрямо гробните съоръжения и спрямо мъртвите. В гробовете, съдържащи погребения чрез трупоизгаряне, гробните дарове са открити в урните заедно с калцираните кости или поставени до тях. В гробовете, където мъртвите са полагани, отделните предмети са разположени върху отделните части на скелетите в зависимост от тяхната функционална принадлежност. В тези гробове също е констатирана практиката част от гробните дарове да се поставят извън гробните камери, в близост до гробните съоръжения. Тази практика най-добре е регистрирана в могила № 10 край Гела (Кат. № 17), където е извършено хокерно погребение на жена. В гроба, до мъртвия, са поставени част от глинен съд, сребърна обеца, част от кехлибарен наниз и тежест за вретено. Извън гроба, до страничните плочи, били поставени останалата част от съда, втора сребърна обеца и останалата част от кехлибарения наниз. Очевидно в някои гробове даровете били предварително разделяни на предмети, съпътстващи самия акт на погребване, и предмети, съпътстващи обредите, извършвани след полагането на мъртвите. В повечето гробове, съдържащи погребения чрез трупополагане, предметите се откриват в определен порядък, върху отделните части на скелетите. Вероятно в тези гробове мъртвите били полагани с личните си вещи и накити върху дрехите (Кат. № 17/5,8; № 24/1-3, 2-1; № 67/II, IV, V, VI; № 76/II; № 98/3-1; № 102/1, 4).

Според своята функционална принадлежност откритите гробни предмети могат да се обособят в няколко групи. За разлика от могилите от късната бронзова епоха, където глинените съдове са основен гробен дар, в погребалния обред през ранната желязна епоха, глинените съдове са използувани рядко. Такива са открити в няколко от гробовете, но винаги по единично, а не като част от сервизи (Кат. № 4/1; № 9/1-2, 4; 4-10; № 47; № 53/4; № 98/3-1; № 102/1). Голяма част от съдовете, открити в комплекс с метални образци, притежават елементи, характерни за керамичното производство в Западните Родопи през периода на късната бронзова епоха (Кисьов 1993).

Втората група предмети, открити в гробовете от ранната желязна епоха, независимо от практикувания начин на погребване, включва металните образци. Според своята функционална принадлежност тези гробни дарове могат да се обособят в три групи – накити, оръжия и култови предмети. Накитите заемат най-голям процент от откритите гробни предмети. В могилите, където погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, различните типове накити са открити до самите гробни съоръжения или в урните (Кат. № 9/1-2, 4; № 43/8; № 57; № 76/I, 2). В могилите, където погребенията са извършвани чрез трупополагане, е констатирана друга ситуация. Фибулите като един от масово разпространените накити през IX-VI в. пр.Хр., в повечето случаи са открити върху лявата или дясната ключица на мъртвите (Кат. № 9/3-78; 4-11; № 17/5, 8, 10; № 24/3; № 67/II, IV, V, VI; № 98/3-1; № 102/1, 5). Тяхното разположение може да се обясни с функцията им като безопасни игли, предназначени за прихващане на дрехите.

Огърлиците представляват вторият тип накити, открити в гробовете от ранната желязна епоха, съдържащи погребения чрез трупополагане. Най-голямо разпространение имат огърлиците-салталеони, чийто първообраз представляват огърлиците от Карпато-Дунавския ареал, датирани в периода на II хил. пр.Хр. (Гергова 1980, с.107). Тяхното разпространение на територията на Родопите засега е регистрирано в периода на втората фаза на ранната желязна епоха (Кисьов 1988, с.23). Почти всички салталеони са изработени от бронзови или железни пластини, но са открити единични образци от сребро. Заедно със спираловидните огърлици в някои от гробовете са открити огърлици от кехлибарени зърна с различна форма (Кат. № 9/4-10, 11; № 17; № 53; № 76/1; № 98/3-1).

В проучените гробове и двата вида огърлици са открити предимно върху черепите, шийните прешлени и гръдните кости. Вероятно в тези случаи бронзовите и кехлибарените нанизи представляват част от личните накити, с които са погребани мъртвите.

Тези погребения принадлежат на жени. В някои гробове, съдържащи погребения на мъже, също са открити голямо количество бронзови салталеони и кехлибаени нанизи, но те не са разположени върху отделни антропологически части (Кат. № 9/4-11). Накитите са открити във фрагментиран вид, разположени на две групи, до таза и между костите на ходилата. Вероятно в тези случаи цели огърлици или части от тях били поставяни до мъртвите като гробни дарове.

Третият вид накити, открити в гробовете от периода IX-VI в. пр.Хр., се представят от два типа гривни. Най-често използваните гривни имат кръгла форма. Те са изработени от бронзови пластини с елипсовидно сечение, чиито краища се доближават. Кръглите гривни са открити върху китките на левите или десните ръце, а в някои случаи върху средната част на предмишницата (Кат. № 9/3-78). Вторият тип гривни са открити в могилите край Скобелево и Любча (Кат. № 53 и № 87).

Многоспиралните гривни са изработени от бронзови пластини с елипсовидно сечение. Те се откриват върху горните крайници на мъртвите и имат еднакъв диаметър при двата отвора, докато многоспиралните гривни, използвани за украса на краката, имат конусовидна форма.

Пръстените представляват четвъртият, най-слабо разпространен вид накити, открити в гробовете от втората фаза на ранната желязна епоха. Те са разположени върху пръстите на горните крайници или до тях. Една част от пръстените са изработени от бронз, чрез изливане и имат елипсовидни плочки със или без изображения върху тях (Кат. № 17/10). Друга част от пръстените са изработени от спирално навита обла тел, чиито краища завършват също с няколко спирали (Кат. № 9/11; № 53; № 102/1).

Втората голяма група метални образци, открити в гробовете от целия период на ранната желязна епоха, независимо от начина на погребване, се представя от различните типове оръжия. В проучените гробове, съхраняваше премираните останки на мъртвите, оръжията са открити до урните (Кат. № 9/5-1, 2; № 43/8 – гроб 2; № 67/I – гроб 1). Тези погребения принадлежат на мъже, докато в гробовете, съдържащи женски погребения, извършени чрез трупоизгаряне, оръжия не са открити. В някои от могилите, насипвани върху женски гробове, заедно с типичния женски инвентар – накити и тежести за вретено, в урните са открити малки железни ножчета с дължина до 8 см, които вероятно са служили за оръдия на труда в битовия живот (Кат. № 9/1-2, 4).

Металните образци са изковани от желязо и могат да бъдат причислени към нападателния тип оръжия – мечове, върхове на копия и стрели.

Единственият меч, прегънат на две, е открит в една от ранните могили, съдържащи погребение чрез трупоизгаряне (Кисьов 1991, 5).

Копията са основният вид оръжие, използвано в Западните Родопи през целия период на ранната желязна епоха. Върхове от копия са открити в повечето от проучените гробове, независимо от начина на погребване (Кат. № 9/2-1; 3-78, 82; 5-2; № 17; № 43/8; № 67/I; № 76; № 98/3-1). Копията били полагани вероятно успоредно до мъртвите, поради което върховете се откриват до черепите, вляво или вдясно. Лъковете представляват друг вид оръжие, използувано през втората фаза на ранната желязна, епоха в Родопите. Върховете от стрели са открити в гробовете, съдържащи погребения, извършени чрез трупополагане (Кат. № 9/3-78; № 17/5, 18; № 98/3-1; 5-1). Както копията, така и стрелите били поставяни успоредно до тялото, поради което техните върхове се откриват до черепите или до раменните кости на мъртвите. Друг масово използуван вид оръжие през разглеждания хронологически период са дългите и къси ножове, открити в повечето мъжки погребения, извършени чрез трупополагане. В почти всички случаи дългите ножове са открити до бедрените кости на мъртвите, с върхове, обърнати към ходилата, докато повечето къси ножове са разположени в коремните области.

Групата на металните образци, открити в гробовете от ранната желязна епоха, се допълва от малкото на брой култови предмети. Тяхното разпространение е регистрирано в Западните Родопи през периода VII-VI в. пр.Хр. (Кисьов 1988, с.27). Те са представени от четири двойни брадвички, открити върху гръдните части на мъртвите (Кат. № 17/8; № 102/4). Предметите имат малък отвор по средата, предназначен вероятно за пришиваме на брадвичките към дрехите или за тяхното окачване на връв.

2. Могили-кенотафи

В Западните Родопи през втората фаза на ранната желязна епоха продължава традицията от късната бронзова епоха, заедно с надгробните могили да се издигат могилни насипи, които не покриват мъртъвци. Количеството на могилите-кенотафи през разглеждания период е значително по-малко в сравнение с периода на късната бронзова епоха, обстоятелство, което може да се дължи на състоянието на проучванията. От проучените общо 80 могили, в осем не са открити останки от погребения на човешки индивиди (Кат. № 24/1-1; № 53/1, 2, 5, 6, 7 и № 7б/3, 4). Могилите-кенотафи са разположени в непосредствена близост между надгробните могили в некрополите и представляват част от тях. Техните насипи не се различават по форма, размери и структура, от насипите на надгробните могили. Всички имат полусферична форма с дължина на диаметъра от 7 до 12 м и височина от 0,70 до 1,50 м. Насипите са изградени от камъни и пръст, между които преобладават първите.

Могила № 2 край Грохотно представлява част от четиримогилен некропол, възникнал през втората фаза на ранната желязна епоха (Алб. № 46). Три от могилите съдържат погребения, извършени чрез трупополагане (Кат. № 24). Могилата-кенотаф е насипана върху малко скално възвишение. В една от плитките скални ями са положени 15 бронзови и железни двуспирални фибули, с три или четири пръстена върху лъка и големи триъгълни иглодържатели, 2 бронзови очилати фибули, бронзова омеговидна обеца, част от бронзова статуетка и две железни леко извити ножчета (Алб. № 47). Предметите са открити на купчинка, плътно прилепнали, без пръст между тях. Вероятно накитите са били поставени в торбичка от нетраен материал или са били обвити в плат.

Голям интерес представляват и могилите-кенотафи, открити в некропола край Любча (Кат. № 53) и Проглед (Кат. № 76/3, 4), които също са издигнати в непосредствена близост с надгробните могили. В некропола край Любча най-малките по размери могили-кенотафи не съдържат съоръжения и цели предмети (Кат. № 53/2, 7). Единствените находки, открити на различна дълбочина в техните насипи, са представени от няколко керамични фрагменти (Алб. № 48/1).

При друга част от могилите-кенотафи също не са изградени землени или каменни съоръжения, но на различна дълбочина в техните насипи са открити предмети, характерни за надгробните могили – фибули от различни типове, кехлибарени зърна от нанизи, глинени съдове, тежести за вретено и керамични фрагменти (Кат. № 53/1, 6 и № 76/4). В две от проучените могили-кенотафи са открити следи от други обреди, също характерни за надгробните могили. В източните и северозападните периферии на техните насипи били извършени опалвания, огнищата от които имат диаметър до 1 м (Кат. № 53/5 и № 76/3). След изгасването на огъня, в обгорялото петно, били поставени глинени съдове и комплекти от накити – фибули, гривни, нанизи и кехлибар (Алб. № 48/3).

Издигането на могилите-кенотафи през ранната желязна епоха вероятно също е свързано с култа към мъртвите. Показател за това е тяхното разположение в общия план на некрополите и следите от извършените в тях обредни действия, характерни за надгробните могили. Тази практика в Родопите продължава и при издигането на могилите през късната желязна епоха.

II. Скалните (безмогилни) некрополи през ранната желязна епоха

Резултатите от проведените досега археологически разкопки и проучвания на територията на Родопите сочат появата и разпространението през периода на ранната желязна епоха на нов вид некрополи – безмогилните. Тяхното разположение върху скалните масиви на Източните Родопи е основната причина в археологическата литература некрополите да бъдат определени като скални. В археологически аспект това определение не може да се възприеме без резерви, защото голяма част от гробните съоръжения от същата епоха в Западните Родопи също са издълбани или изградени в основния скалист терен, който обаче има различен геологически състав и хумусно покритие. В този смисъл критерият за характеризирането на некрополите в Източните Родопи като “скални” е липсата на надгробен паметник, какъвто представляват могилните насипи в Западните Родопи.

Приемането на понятието плосък гроб или некропол при интерпретацията на този вид некрополи също не е удачно, защото при някои гробове отворът е хоризонтален спрямо древния терен, но при останалата, по-голяма част от гробовете и гробниците, отворът е разположен вертикално спрямо нивото на терена. Въпреки изказаните резерви, при разглеждането на този вид некрополи в дисертацията, ще се използува масово възприетият термин скални гробници и ниши.

През последните години се проведоха значителни по обхват теренни обхождания и проучвания, в резултат на което се установи териториалната граница на разпространение на скалните некрополи (Делев 1982, с.398; Нехризов, Кулов, Величков 1990, с.72; Кисьов, Дамянов 1991, с.65). Тяхното разпространение в Източните Родопи съвпада с териториалното разпространение на долмените, които са могилни гробове. На запад скалните некрополи, както и долмените са разположени до границата, обособена от землищата на селата Пилашево–Рибен дол–Заграждfesten–М.Крушево–Сливка–Баните–Златоград (Алб. № 51).

Почти всички регистрирани съоръжения в миналото са били обект на разрушаване от местното население, поради което резултатите от извършените върху тях проучвания са частични и непълни. Това обстоятелство принуждава техните проучватели да класифицират отделните съоръжения въз основа на конструктивните елементи. На тази база, при липсата на разкопки върху цялостно запазен обект и неясна археологическа карта на районите, наситени със скални некрополи, съоръженията в Източните Родопи, използувани през ранната желязна епоха, са обособени в две големи групи – скални гробници и ниши (Миков 1955, с.15; Венедиков 1976, с.82; Делев 1984, с.17).

1. Скални гробници

На територията на Източните Родопи са регистрирани 58 скални гробници, чиито конструкции се обособяват в няколко групи според плана и напречното сечение на гробните камери, наличието или липсата на предверия и местоположението на входовете (Нехризов 1994; Кулов 2002).

Най-голямо разпространение имат гробниците с четириъгълен план на камерата и трапецовидно напречно сечение, с остри ръбове. Входовете при тях са разположени в страничните стени или отгоре, като твърде често страничните отвори са трапецовидни. Отделните входове били затваряни с каменни плочи, които са лягали в специално изсечени жлебове. Гробниците от този вид включват и малки предверия (Кат. № 12/2; № 30; № 18; № 73 и № 28). Някои скални гробници от този тип се различават по липсата на вход откъм тавана и наличието на издължен коридор вместо предверие (№ 65; № 83; № 77/1; № 14; № 27).Тяхното разпространение е констатирано предимно в ареала на север и на юг от р. Арда.

Друга част от скалните гробници са изсечени с четириъгълен план на камерата, полукръгло напречно сечение и заоблени ръбове н основата. При този тип гробници липсва предверие, а входът е един разположен върху страничната стена. Затварянето също е било извършвано с помощта на каменна плоча, лягаща в жлебове. Разпространението на този тип гробници е регистрирано главно в района на горното течение на р. Върбица (Кат. № 20; № 60/1; № 72; № 101).

Скалните гробници с кръгъл план и полукръгло напречно сечение на камерата и куполовидно покритие представляват друг тип съоръжения. Те имат заоблени ръбове, предверие и входове, разположени в страни (Кат. № 65). Този тип гробници са открити досега само в района на Джебел, докато гробници със същия план, но без предверие, са открити в района на Равен (Кат. № 79).

Четвъртият тип скални гробници имат камери, оформени като ниши, предхождани от предверие с полукръгло напречно сечение (Кат. № 65, № 27). Като разновидност на този тип гробници може да се посочат съоръженията с гробна камера под формата на саркофаг.

Те имат четириъгълен план и таван, наподобяващ свод. Затварянето на тези гробници е извършвано с помощта на каменни плочи (Кат. № 90 и № 94).

Друга част от скалните гробници имат правоъгълен или квадратен план на камерата с четириъгълно напречно и надлъжно сечение. Входовете при тези съоръжения са разположени отгоре, като са затваряни с каменна плоча, лягаща в жлебове (Кат. № 5; № 101; № 100).

Седемнадесет от проучените гробници имат камера с формата на трапец, четириъгълно напречно и надлъжно сечение. При тях също входовете са разположени отгоре и са затваряни с каменна плоча (Кат. № 2; № 14; № 22; № 94 и № 101).

При повечето скални гробници, независимо от техния план, входовете са ориентирани предимно на юг или югозапад. В някои от тях били оформени каменни легла, а върху стените са издялани ниши с различни размери. Липсата на археологически материали и останки от погребения в откритите съоръжения не позволяват цялостна възстановка на обредите, извършвани в тях. Независимо от големия брой регистрирани скални гробници само в три от тях са открити останки от погребения.

В двете гробници до Широко поле, Кърджалийско, били извършени погребения чрез трупополагане и трупоизгаряне в урни. Откритите керамични материали и главно бронзовата едноспирална фибула датират тези съоръжения в периода VII-VI в. пр.Хр. (Миков 1955, с.29).

За изясняване функцията и датировката на някои от скалните гробници особен принос и значение имат проучванията край с. Пчелари, Хасковско, където в гроб № 3 са открити останки от погребение чрез трупополагане. Гробните предмети са били разположени около останките от скелета и се състоят от желязна едноспирална фибула, прешлен за вретено и държател за коса, които датират погребението в периода VII-VI в. пр.Хр. (Нехризов 1994). Вероятно една част от скалните гробници били предназначени за извършването на единични погребения, докато в друга част от съоръженията са полагани по няколко погребения.

На този етап от проучванията на скалните гробници в Източните Родопи все още остава открит въпросът относно началната дата на тяхното изграждане и използуване, както и тяхната връзка с могилните гробни съоръжения, долмените.

2. Скални ниши

Втората голяма група скални съоръжения, чието изграждане се свързва с погребалните практики в Източните Родопи през ранната желязна епоха, се представя от трапецовидните ниши. Според резултатите от проведените досега проучвания техният общ брой варира от 1050 до 1100. Този вид скални съоръжения са разпространени върху цялата територия на Източните Родопи, като техните най-западни представители са разположени в землищата на селата Ардино–Безводно–Пилашево (Алб. № 53). Те са разположени в комплекси със скалните гробници, на групи или единично върху високи скали с добра видимост. Според наблюденията на някои изследователи нишите са изсичани предимно върху скални китки, разположени до речни басейни (Колев 1965, с.205). Те имат източно, южно или западно изложение.

За разлика от скалните гробници при нишите се наблюдава еднаквост на конструкциите, като доминира един основен тип. При тях камерата има сложна форма и стеснен трапецовиден отвор. Основата е очертана от ръбовете на отвора, двете странични и задната стена. Размерите на отворите варират във височина от 0,80 до 1 м, широчина на долния ръб от 0,40 до 0,45 м, а на горния ръб от 0,20 до 0,35 м. Дълбочината на камерите при основата е от 0,40 до 0,45 м, а широчината достига от 0,70 до 0,75 м. При много от тези ниши върху горната им част са оформени козирки, които ги предпазват от атмосферни влияния. Според някои сведения върху дъната на нишите край Сеноклас са оформени легла за поставяне на урни (Кулов 1993). От общо проучените 1100 ниши само при две има оформени жлебове, служещи за затварянето им с каменни плочи (Кат. № 2/1 и № 36).

Друга по-малка част от скалните ниши имат средни размери и трапецовидна форма. При тях височината на отвора варира от 0,50 до 0,60 м, широчината на долния ръб от 0,30 до 0,35 м, а на горния ръб до 0,20 м. Общият брой на този тип скални ниши е няколко десетки (Кат. № 2/1; № 14; № 27 и № 60).

Една част от разгледаните скални ниши имат дъговидно извити задни стени, което позволява поставянето на урни в тях, но по-голяма част от нишите имат малки размери. Те представляват плитки изсичания в скалите с трапецовидна форма. Тяхната височина достига до 0,40 м, дължината на долния ръб до 0,30 м, дължината на горния ръб до 0,15 м, а дълбочината им не надвишава границата 0,05-0,08 м, което ги прави практически неизползваеми (Кат. № 2; № 27; № 14; № 36; № 34; № 65 и № 100).

В повечето археологически изследвания и публикации трапецовидните ниши са определени като съоръжения, съхраняващи урни (Миков 1955, с.134; Делев 1982, с.398). При проведените досега археологически проучвания обаче в нишите не са открити урни и костни останки от погребения. Сведенията за съществуването на такива са случайни и несигурни. Същото се отнася и за сведението относно наличието на костни останки в две от 500-те ниши в района на с. Пилашево (Кат. № 70). Извършените проби за наличието на калциев фосфат в тях не дават отговор на въпроса, тъй като костите биха могли да имат и животински произход. Откритите от проучвателя керамични фрагменти и тежести за вретено били разположени в подножието на скалата, върху която са изсечени нишите. На този етап от проучванията изказаното предположение за гробната функция на нишите до Пилашево, в които кремираните останки на мъртвите са положени направо върху скалата, не може да се възприеме (Чапъров 1980, с.64).

Конструктивните характеристики на скалните ниши позволяват поставянето в тях на урни, както и на тяхното добро закрепване. В този смисъл е трудно да се възприеме култовото предназначение за всички видове ниши (Велков 1940, бр. 448).

Все още не е изяснен и проблемът за хронологическото разпространение на скалните ниши, тъй като голяма част от тях са разположени в непосредствена близост със селища, светилища и крепости от различни епохи. В някои райони около Перперек, Вранско и Устра скалните ниши се намират в близост със селища от неолитната и енеолитна епоха. В други части на Източните Родопи, като Мезек и Ардино, нишите са разположени до селища от късната желязна и антична епоха.

Пълното и цялостно проучване на един такъв комплекс ще разреши част от проблемите, свързани с хронологията на този вид скални съоръжения.

През разглеждания хронологически период на ранната желязна епоха в Родопите се отбелязва появата на нов вид некрополи, върху които не са издигани могилни насипи. Тяхното изграждане и използване според проведените досега археологически проучвания било извършвано едновременно с изграждането на могилните некрополи, практика широко разпространена през късната бронзова епоха в Западните Родопи. Топографията на могилните некрополи в планината е коренно различна от тази през късната бронзова епоха. Проучените могилни некрополи са разположени неравномерно върху картата на Родопите, като най-малко на брой са могилите в източните части на планината, намиращи се на българска територия. Възникването на могилни некрополи около по-ранни могили от късната бронзова епоха или в незаселени по-рано райони вероятно се дължи и е в пряка връзка с морфологичните и климатични условия в планината, които обособяват отделни микрорайони, подходящи за живот, особено тези, съдържащи богати, леснодостъпни рудни находища. Това предположение се подкрепя от разположението на повечето некрополи около големите находища на желязна руда. В повечето проучени скални светилища в Западните Родопи най-слабо застъпен е периодът на ранната желязна епоха, като обредните действия от този период се изчерпват с еднократни възлияния и чупенето на глинени съдове. Около тези скални светилища не са открити значителни могилни некрополи от ранната желязна епоха (Кисьов 1990, с.64).

Могилните насипи през разглежданата епоха са напълно еднакви с тези, издигани в периода на късната бронзова епоха в западните Родопи, както по форма, така и по структура. Различие се наблюдава единствено в по-големите размери на насипите от ранната желязна епоха.

Сходство между могилите от двата хронологически периода се констатира и при различните обреди, извършвани в гробовете и насипите, в процеса на тяхното издигане. За разлика от късната бронзова епоха в могилите от I и II фаза на ранната желязна епоха се откриват значително по-малко количество керамични фрагменти или цели съдове, които вероятно са служили за пиене и угощения по време на погребалните церемонии. Само в някои от проучените могили са открити керамични фрагменти от други съдове, които обаче са счупени предварително извън периметъра на могилите. Най-вероятно керамичните фрагменти и целите съдове в отделните могили от ранната желязна епоха представляват част от сервизи, предназначени за угощения по време на погребалните церемонии. Тази практика е установена и в халщатските некрополи, където в мъжките гробове са открити комплекти от метални и глинени съдове за разбъркване на вино, черпаци за загребване, цедки, през които се налива виното, и купи за пиене (Kossack 1964, 96).

Подобно на могилите от късната бронзова епоха в голяма част от проучените могили от ранната желязна епоха са открити животински кости, независимо от начина, по който са извършени погребенията. Костите са разположени на купчинки или единично, както в могилните насипи, така и в гробните съоръжения. Вероятно разливането на напитки по време на погребалните церемонии в могилите било съпроводено от угощения с месо. Като показател в това отношение може да се приеме липсата на цели животински скелети или големи части от тях в могилите, както и малките размери на откритите фрагменти от кости, с дължина до 15 см, без следи от вторична намеса.

Нов елемент в погребалния обред, практикуван през ранната желязна епоха, който липсва в могилите от късната бронзова епоха, е предварителното опалване на гробната площ. Този обред е регистриран в могилите от края на втората фаза на ранната желязна епоха VII-VI в. пр.Хр., в които са извършени погребения чрез трупоизгаряне. В разкопаните могили, където погребенията били извършени чрез трупополагане, този обред не е практикуван.

Друг нов елемент в могилите от ранната желязна епоха е обредът на предварително разделяне и поставяне на част от предметите, използувани в погребалните церемонии в насипите, а друга част от тях в гробните съоръжения, до мъртвите. Извънгробните предмети са поставяни в повечето случаи непосредствено до гробните съоръжения независимо от техните конструкции. Този обред е практикуван в некрополите от VII-VI в. пр.Хр. по южното поречие на р. Вардар, като извънгробните предмети били поставяни до страничните плочи на гробовете, близо до черепите на погребаните (Георгиев 1980, с.37).

Сходство в погребалните практики през късната бронзова и ранната желязна епоха се констатира също при различните видове допълнителни съоръжения, изграждани в могилните насипи. Повторяемост се наблюдава главно в изграждането на ями и глинени площадки. Една част от ямите са разположени около гробните съоръжения и вероятно имат пряка връзка с обредите, съпътстващи самия акт на погребение. Друга част от тях са изграждани в могилните насипи, в процеса на тяхното издигане и са свързани с обредите, извършвани след акта на погребване. Независимо от разположението на този вид допълнителни култови съоръжения всички те са открити запълнени с еднакви материали – пръст, камъни, въглени и керамични фрагменти, които представляват останки от извършваните в ямите обреди.

Ямите с различна форма имат широко разпространение в могилните некрополи в Тракия през II и I хил. пр.Хр. (Георгиева 1991, с.1). Подобни ями с конусовидна форма, свързани с култа към мъртвите, са открити в архаичния некропол на Орхоменос и о-в Самотраки, където са определени като жертвени съоръжения (Pfuhl 1903, 143). Две малки конусовидни ями, издълбани с върховете надолу, са открити и в могила В край Вергина. Ямите са издълбани в могилния насип, непосредствено до гроба и са датирани с метални образци в периода IX-VIII в. пр.Хр. (Ανδρονικοσ 1969, 135).

Глинените площадки в могилите от ранната желязна епоха, за разлика от късната бронзова епоха, са открити само в насипите, без да имат пряка връзка с останките на мъртвите. Върху повърхността на глинените площадки са открити малко количество въглени, пепел и керамични фрагменти, но не и животински кости. Разположението на глинените площадки в насипите, тяхната обгоряла до черно повърхност и липсата на животински кости са резултат от еднократно извършвани обреди при издигането на насипите, свързани с огъня. В този смисъл вероятно глинените площадки са изпълнявали функцията на олтари в могилите от ранната желязна епоха в Родопите.

През разглеждания период в Родопите продължава практиката, позната от късната бронзова епоха, в една могила да се погребват по няколко индивида, през близки интервали от време. По-голяма част от могилите съдържат гробове, в които са извършвани единични погребения. Нов елемент в погребалните практики през ранната желязна епоха е появата на колективните погребения. В могилите от късната бронзова епоха също са извършвани голям брой погребения, но не едновременно, докато след IX в. пр.Хр. в Западните Родопи една част от погребенията са извършвани едновременно, независимо от броя на мъртвите. В някои от проучените могили са открити двойни погребения на мъж и жена, положени едновременно, докато в други могили са открити двойни женски погребения. В две от могилите от ранната желязна епоха в Западните Родопи се констатира и трети вариант на едновременно погребване на различни по пол и възраст индивиди. При интерпретацията на колективните погребения би трябвало да се подхожда диференцирано за отделните случаи. Ако двойните женски погребения и едновременните погребения на мъж и жена предполагат човешки жертвоприношения (Гергова 1990, с.17), то колективните погребения на различни по пол и възраст индивиди могат да са резултат от естествена смърт.

Разглежданите масови гробове представляват един от сложните проблеми на погребалния обред през ранната желязна епоха в Западните Родопи, който на този етап от проучванията не може да се изясни главно поради наличието само на два масови гроба в общо проучените 72 надгробни могили. Обяснението на тези погребения в голяма степен ще зависи от конкретните наблюдения и прецизния начин на разкопаване, защото разположението на скелетите в колективния гроб в могила № 78 до Борино позволява да се допусне и друга интерпретация, която теоретически е възможна. Не е изключено погребенията в тази могила да не са извършени едновременно. Възможно е отделните индивиди да са погребани през кратки интервали от време в периода IX-VIII в. пр.Хр. Те са били положени върху предварително изградената от каменни плочи площадка, като върху отделните мъртъвци не са издигани могилни насипи, а просто са покривани с пръст дотолкова, че да се предпазят от набезите на хищниците. Всяко следващо погребение е извършвано непосредствено до предишното, но на същото хоризонтално ниво върху площадката, поради което днес скелетите се откриват в голяма близост.

Една такава трактовка би обяснила и различната ориентация на мъртвите.

В този случай могилният насип, чиято структура показва неговото еднократно натрупване, е издигнат след извършването на последното погребение. В подкрепа на изказаното предположение трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че в проучения могилен некропол в м. Църквището край Борино, само две могили са издигнати в периода IX-VIII в. пр.Хр. и вероятно в тях са погребани членовете на една фамилия. Подобна ситуация е констатирана и в района на Чепеларе, където в периода VII-VI в. пр.Хр. са издигнати две могили, съдържащи погребения на една фамилия (Кисьов 1991). Независимо от категоризирането на този вид гробове на колективни или единични, което е въпрос на бъдещите проучвания, трудно могат да се търсят причини от религиозно естество за извършването на тези погребения.

През периода на ранната желязна епоха продължава и практиката, позната от късната бронзова епоха, на биритуалния начин на погребване. Трябва да се отбележи, че през I фаза на ранната желязна епоха в проучените могили е практикуван само обредът на трупоизгаряне извън периметъра на могилите, докато след IX в. пр.Хр. по-голяма част от погребенията са извършени чрез трупополагане.

През разглеждания период продължава и практиката на цялостно и частично трупополагане, регистрирана в някои райони на Западните Родопи, където този обред е практикуван и през късната бронзова епоха. В случаите на погребения чрез цялостно трупополагане мъртвите са полагани в различни пози. Най-разпространената поза, използувана и през късната бронзова епоха, е полагането по гръб с изпънати крайници. Масовото използуване на тази поза при погребенията чрез трупополагане през ранната желязна епоха, както на север, така и на юг от Родопите, е трайна и продължителна традиция в погребалния обред. Нейното практикуване се проследява през ранната бронзова епоха в могилите в Северна България (Панайотов 1989, с.50). Масовото използуване на тази поза е регистрирано и в некропола на Микена, както и некрополите от субмикенския период, проучени в Атика (Kurtz, Boardman 1971, 246). През протогеометричния период, геометричния и архаичния в континентална Гърция тази традиция продължава, но вече мъртвите са разположени под могилни насипи (Kurtz, Boardman 1971, 345). На север от Стара планина, в могилите от ранната желязна епоха, между които преобладават тези от втората фаза, трупополагането по гръб с изпънати крайници е най-често използуваната поза (Гергова 1989, 231). През последните години погребения, извършени в тази поза, са проучени и в могилния некропол край Свещари (Стоянов 1987, с.98) и Нови Пазар (Китов 1991, с.78), датирани в периода на ранната желязна епоха. Тази поза при погребенията, извършвани през втората фаза на ранната желязна епоха, е практикувана и в районите на Югозападна България, както и в югоизточните части на Тракия, където са разпространени мегалитните гробни съоръжения. На юг от Родопите тази поза при погребенията от ранната желязна епоха също е регистрирана в много от гробовете. В некропола край Вергина, чрез трупополагане по гръб с изпънати крайници, са погребани мъртвите в могила А и Д (Ανδρονικοσ 1969, 234). Такива погребения са проучени и на островите Самотраки (Moutsopoulos 1984, 246) и Тасос (Koukouli – Chrysantaki 1982, 119). Проведените разкопки на могилните некрополи от периода VIII-VI в. пр.Хр. в околностите на Драма, Адриани и Потами, установяват също така масовото практикуване на тази поза при погребенията чрез трупополагане (Koukouli – Chrysantaki 1982 A, 240).

Друга разпространена поза на трупополагане през ранната желязна епоха в някои могили в Родопите е по гръб с изпънати долни крайници и ръце, събрани под таза. Този начин на погребване е практикуван в Гърция през цялата бронзова епоха (Mylonas 1967, 67). На територията на Западните Родопи практиката да се поставят ръцете на мъртвите събрани в коремната област или под таза е констатирана в повечето проучени плоски некрополи от III-IV в. сл.Хр.

В две от проучените могили от ранната желязна епоха мъртвите са погребани в хокерна поза. Според някои изследвания, имащи предвид бронзовата едноспирална фибула с малък иглодържател, оформен от самия лък, хокерното погребение от Павелско се датира през първата фаза на ранната желязна епоха (Гергова 1986, с.11; Гергова 1989, с.231). Откритите по-късно бронзови фибули от този тип в комплекс с железни двуспирални фибули, характерни за периода IX-VIII в. пр.Хр., позволяват по-късната датировка на това хокерно погребение (Кисьов 1991). Двете хокерни погребения са единствени за територията на Родопите, поради което би трябвало да се разглеждат като елемент в рамките на съответните некрополи.

По-голяма част от могилите намиращи се в близост с гробове съдържащи хокерни погребения са проучени. В тях мъртвите са полагани в различни пози, но предимно по гръб с изпънати крайници. Независимо от това, различие в количеството и многообразието на гробните предмети между отделните гробове не се констатира. Такова различие се наблюдава единствено в конструкциите на гробните съоръжения. При хокерните погребения са използувани каменни квадри за изграждането на гробовете, което предполага повече вложен труд и внимание за изграждането на конструкциите, съхраняващи останр:ите на мъртвите, положени в хокерна поза. Като се има предвид малките размери на скелета може да се допусне, че погребението край Павелско, както и хокерното погребение до Гела, принадлежат на жени. В този смисъл може да се търси връзка между избора на поза и общественото положение, което са заемали двете жени в живота на съответното селище.

Полагането на мъртвите в хокерно положение е характерен погребален обред за ранните етапи от развитието на човешката цивилизация. Неговото използуване е регистрирано при повечето европейски култури. Най-ранните хокерни погребения в България са открити в плоските некрополи от неолитната епоха и енеолитните гробове край Караново, Казанлък, Русе, Девня, Варна и други (Катинчаров 1980, с.167). Използуването на този обред продължава и при могилните погребения от ранната и средна бронзова епоха (Панайотов 1989, с.70). На юг от Родопите, в Гърция през II хил. пр.н.е. също се практикува полагането на мъртвите в хокерна поза, наляво или надясно (Mylonas 1967, с.234). Практикуването на хокерното погребване в Тракия продължава и през късната бронзова епоха. Такива погребения са проучени в надгробните могили край Казанлък (Гетов 1965, с.210), Сокол (Бацова, Кънчев 1974, с.50) и Н. Загора (Кънчев, Кънчева 1985, с.65). Хокерите от късната бронзова епоха в Гърция се откриват предимно в обикновените, цистови гробове, но тази поза е практикувана и при някои толосни гробници край Дервени (Kurtz, Boardman 1971, 356). През следващата ранножелязна епоха хокерният начин на погребване се запазва в Коринт, Арголида и о-в Родос, като преобладаващата поза обаче е по гръб с изпънати крайници (Daux 1958, 123).

В края на ранната желязна.епоха, когато са извършени хокерните погребения до Павелско и Гела, са били извършени и хокерните погребения край Александрово (Миков 1930-1931, с.153) и гроб 1 и 14 край Созопол (Цанева 1976, с.38).

На север от р. Дунав, в териториите, населени от северотракийските племена, обредът на хокерно трупополагане се практикува също през периода IV-II в. пр.Хр. (Никулице 1977, с.78). Хокери, положени надясно или наляво, ориентирани в посока север-юг, оа открити в некрополите Ханска Лутерия, Ханска I и Пояна. Тяхната поява през ранноелинистическата епоха се обяснява с влияние и наследство на по-ранни погребални обичаи, практикувани в некрополите от Стойкани, Шолданешти и други (Никулице 1987, с.89).

Обясненията за използването на тази поза са различни. Според някои изследователи хокерната поза на мъртвите се свързва с позата на човешкия индивид в утробата на майката преди неговото раждане (Миков 1929, с.35). Тя представлява също така естествената поза на спящ човек. Въпреки голямото количество проучени хокерни погребения все още отговор за причините относно използването на тази поза не е даден. Тази поза се практикува както в рамките на отделните некрополи, така и в рамките на отделните могили, паралелно с другите известни пози. Откритите в Тракия и Гърция хокери принадлежат на индивиди с различна възраст. По този начин са погребвани както деца, така и възрастни. Половата принадлежност също няма определящо значение при практикуването на хокерната поза, защото откритите скелети принадлежат на жени и на мъже. Хокерните погребения не са били придружавани също така с богат гробен инвентар, за да се търси в социалната диференциация факторът, определящ избора на позата, въпреки че според някои археолози различните начини на полагане са признак за различие в социалното положение. Очевидно през различните епохи, в отделните културни области причините за практикуването на различните пози са от различно естество.

Откритото в една от могилите погребение чрез трупополагане по гръб, с изпънати край тялото ръце и свити долни крайници, положени надясно, е масово практикувана поза в могилите от ранната бронзова епоха в Северна и Южна България, сред носителите на ямната култура (Панайотов 1989, с.50). Тази поза на трупополагане е масова практика в Гърция през ранната и средната бронзова епоха. В повечето шахтови гробове този начин на погребване е използван паралелно с хокерните (Kurtz, Boardman 1971, 345). Същата поза е практикувана и от северотракийските племена в края на ранната желязна епоха (Vulpe 1952, 339).

Трупополагането в клекнало положение е регистрирано в една от проучените могили от ранната желязна епоха в Родопите. През следващата, късножелязна епоха в планината този начин на погребване не е констатиран в разкопаните некрополи. През периода IV-III в. пр.Хр. погребения в седящо положение са били извършени в гробницата край Розовец (Шкорпил 1898, с.129) и в една от могилите край с. Джурилово, до Бяла Слатина, където е открит скелет в седящо положение с глинена чаша в едната ръка (Шкорпил 1898, с.129). Тази поза на трупополагане също е практикувана в някои могили от Южна Русия, в които аналогично на погребението от Гела, гробовете са колективни, с много беден инвентар (Лебок 1876, с.129).

Особен интерес от проучените гробове от ранната желязна епоха в Родопите предизвикват погребенията, извършени чрез частично трупополагане, практика, известна в централните части на планината от периода на късната бронзова епоха. В проучените могилни гробове са погребани части от крайници и черепи. Тези гробове представляват самостоятелни гробни комплекси в рамките на некрополите.

Практикуването на този погребален обред в Тракия се проследява от ранната бронзова епоха. На север от Стара планина частичното трупополагане, което е съпроводено с предварително разчленяване на трупа, е регистрирано в могилите край Калугерица (Миков 1936, с.3), Ендже (Попов 1930-1931, с.53) и Горна Слатина (Панайотов 1989, с.50). Като частично погребение от ранната бронзова епоха би трябвало да се определи и погребението на горна част от труп, извършено в Кукува могила край Дуванлий. Доводи в това отношение представляват гробните предмети, състоящи се от съдове, подредени на 1 м от мъртвия, както и следите от извършените около него обреди (Филов 1934, с.78). Погребението, извършено в края на ранната желязна епоха в гроб 15 до Равна, също е свързано с предварителното разчленяване на трупа.

В този случай черепът е бил отделен от тялото преди неговото кремиране, след това е поставен върху урната (Мирчев 1962, с.92).

В Южна Русия този обред е практикуван паралелно с погребенията чрез цялостно трупополагане още през неолитната епоха. В проучените гробове липсват отделни части от скелетите, което според проучвателя е доказателство за предварителното осакатяване на мъртвия. Според Городцов мъртвите са стоели непогребани, докато разлагането на плътта позволи отделянето на части от тялото (Vries 1978, 210).

Обредът на предварително осакатяване на мъртвите е регистриран също и в некрополите от VI в. пр.Хр. край Тапиошеле, където някои от гробовете са определени като скитски. В някои от тях отделните части на мъртвите са погребани заедно с тялото, докато в други гробове мъртвите са полагани без някои от своите части (Parducz 1966, 78).

Другият практикуван начин на погребване в Родопите през ранната желязна епоха, чрез частично трупоизгаряне, е известен през разглежданата епоха на север от Стара планина. Този обред е регистриран в могила 3 край Свещари, където мъртвият също така е положен по гръб в изпънато положение, след което е кремирана горната половина на тялото (Стоянов 1987, с.98).

Основните различия между погребалните обреди, извършвани през късната бронзова и ранната желязна епоха, са изразяват главно в появата на нови видове гробни конструкции, съхраняващи останките на погребаните.

На територията на Западните Родопи, до IX в. пр.Хр., не са изграждани гробни конструкции със сложен план, докато през втората фаза на ранната желязна епоха с разпространението на трупополагането започва изграждането на различни гробни конструкции. Всички те имат правоъгълен план и малки размери. Най-усложнените типове гробни съоръжения в проучените могили се представят от зиданите гробове и цистовите камери. При изграждането на цистовите гробове от обработвани квадри били полагани значителни разходи и внимание, особено в случаите, когато външните стени са измазвани с глина. Този тип цистов гроб е открит само в една от проучените могили край Гела и вероятно неговото изграждане е свързано с общественото положение на погребания. Подобни гробни конструкции от V-IV в. пр.Хр. са открити също в могилите край Дуванлий (Филов 1934, с.78). Изграждането на цистови гробове в Родопите през ранната желязна епоха вероятно е резултат на влиянието от юг, където този тип гробове имат масово разпространение през II и I хил. пр.Хр. (Kurtz, Boardman 1971, 234). Аналогична ситуация се констатира и при зиданите гробове с правоъгълен план и плоско покритие, които намират широко разпространение в Източна Македония и о-в Тасос през ранната желязна епоха (Koukouli – Chrysantaki 1982 A, 177).

Съвсем различно е положението на територията на Източните Родопи, където през ранната желязна епоха в могилните некрополи са открити предимно монументални гробни съоръжения, долмени с различен план и конструкции. Съществената разлика между тях и гробните съоръжения в Западните

Родопи се състои в постоянния достъп до останките на мъртвите. Откритите и проучени долмени на територията на Източните Родопи по размери и план са еднакви с тези, открити на о-в Самотраки, където последните са изградени също от големи каменни плочи, а не от блокове (Moutsopoulos 1984, 246). Според някои от изказаните предположения този тип могилни съоръжения били използувани като семейни гробници от тракийската племенна аристокрация (Делев 1982, с.396).

През периода на разглежданата епоха в Източните Родопи паралелно с могилните гробове, се изграждат и използуват безмогилни скални съоръжения за погребване на мъртвите. Безмогилните гробници и ниши са разположени в близост с могилните некрополи, съдържащи долмени. Относно функцията и хронологическата принадлежност на тези скални съоръжения са изказани различни мнения и предположения. Някои гробници в района на Татул са поставени в границите на късната желязна епоха. Тяхната поява се свързва с появата на нова религиозна доктрина през този период, която скъсва с издигането на могили. Според тази теза скалните гробници представляват нов тип гробни съоръжения, характерни за Източните Родопи (Венедиков, Виходцевски 1972, с.23; Венедиков, Герасимов 1973, с.23). Други автори възприемат долмените и скалните гробници като гробни съоръжения, съществували едновременно в периода XI-VI в. пр.Хр., като е изказано мнението, че скалните гробници са замислени като семейни, а тяхната планова конструкция е взаимствувана от долмените (Венедиков 1976, с.63). Долмените и скалните гробници в Източните Родопи и Източна Стара планина са интерпретирани и като съоръжения, предназначени за аристокрацията. Според проучвателя тяхната поява не е внезапна, защото това би означавало наличието на силна миграционна вълна в края на късната бронзова епоха (Фол 1976, с.13). Според други проучватели на мегалитните паметници скалните гробници и ниши представляват основните погребални съоръжения на тракийското население в Източните Родопи през ранната желязна епоха (Делев 1984, с.17). Последните теренни обхождания и проучвания потвърждават изказаното предположение, тъй като констатираха липсата на могилни и плоски некрополи от I хил. пр.Хр. в някои райони на Източните Родопи (Нехризов 1994). Новите проучвания отхвърлят твърдението за гробниците с четириъгълен план, трапецовидно сечение и отвор на тавана като преходен тип между долмените и скалните гробници с кръгъл план, тъй като в различните видове гробници се откриват еднакви археологически материали. Според автора на проучването различните типове скални гробници са използувани едновременно, като отражение на социалната и религиозна диференциация (Нехризов 1994).

Въпреки изказаните мнения и предположения за хронологическата и функционална принадлежност на скалните съоръжения в Източните Родопи, все още не може да се даде пълна характеристика на погребалните обреди, практикувани през ранната желязна епоха в тази част на Тракия. Вероятно през тази епоха в Източните Родопи наред с могилните некрополи и долмените били изграждани и използувани плоски некрополи. Това предположение се подкрепя от сведенията за съществуването на гробни ями около яз. Студен кладенец до Кърджали (Милчев 1961, с.417) и на плоски гробове, в които са открити глинени съдове и фибули от ранната желязна епоха (Велков 1933, с.149).

Извършването на погребения чрез трупоизгаряне и трупополагане в отделните видове гробни съоръжения през ранната желязна епоха в Родопите сочи липсата на връзка между избора на гробно съоръжение и предпочитания начин на погребване.

Сходство между късната бронзова и ранната желязна епоха в Родопите се констатира и в практиката да се издигат могили-кенотафи, разположени в рамките на отделните некрополи. Тяхното издигане през ранната желязна епоха също е в пряка връзка с култа към мъртвите представлява част от сложните погребални обреди, свързани с този култ. Доказателство в това отношение представляват множеството елементи в могилите-кенотафи, характерни за надгробните могили, като наличието на могилни насипи и следи от обреди.

Издигането на могили-кенотафи през ранната желязна епоха е позната практика сред тракийските племена на север от Стара планина. В една от могилите край Столът, Севлиевско, са погребани 30 бронзови гривни, характерни за периода VII-VI в. пр.Хр. (Милчев 1956, с.479). Символично погребване на група накити, поставени в кожена торбичка, е извършено в една от могилите от ранната желязна епоха край с. Гумущник, Ловешко (Гергова 1986, с.11).

Практиката да се издигат могили върху отделни предмети е регистрирана и в района на М. Брестница. В три от проучените могили са открити съответно железен нож, желязно копие и три бронзови гривни от края на ранната желязна епоха (Миков 1930-1931, с.153). В. Миков интерпретира тези случаи като погребения на предмети, притежавани приживе от мъртвите, положени в съседните могили. Изказаната теза се потвърждава от проучванията на могилите-кенотафи в некрополите край Грохотно и Любча, където в съседните могили, изграждащи некрополите, са извършени погребения на човешки индивиди. Откритите единични предмети или групи предмети в могилите-кенотафи не могат да се интерпретират като обредни заравяния, свързани с определено божество, тъй като предметите се откриват на нивото на терена или в насипите. Освен това те не са заровени в земята, а са затрупани с могилни насипи, което е съществено различие спрямо по-късните групи от предмети, депонирани в ями, издълбани под нивото на терена. Тази практика, на погребване отделни предмети под могилни насипи е регистрирана и в некропола от ранната желязна епоха край Вергина, където в могила В – гроб Е1, могила Н – гроб № V, VII, IX и X, могила О I и могила Р III са заровени глинени съдове и отделни метални образци (Ανδρονικος 1969, 176).

За разлика от късната бронзова епоха в могилите от ранната желязна епоха се открива значително по-голямо количество гробни предмети, между които преобладават металните образци. Използуваните гробни дарове при погребенията чрез трупоизгаряне са еднотипни с тези, открити до мъртвите, погребани чрез трупополагане. По-голяма част от оръжията са открити в гробовете, съдържащи останките на мъжки погребения, докато характерни за женските погребения предмети са накитите и тежестите за вретено. Върхове от железни ножчета или копия са открити в някои от женските гробове, но тази практика е позната и сред другите европейски народи. В Германия са проучени гробове на жени от късната бронзова и желязна епоха, в които са открити както накити, така и оръжия, което според проучвателя е показател за високото обществено положение, заемано от жените (Dieterlich, Wunsch 1915, 59).

Типологическото сходство между многобройните гробни находки, използувани в погребалните обреди през ранната желязна епоха, показва културната близост на Западните Родопи с Източна Македония, която се проследява от епохата на късния бронз. Положението с находките от Източните Родопи е съвсем различно. Незначителният брой метални образци, представени от няколко фибули, са сходни с тези от Западните Родопи и Източна Македония. Съществено различие се наблюдава при керамичното производство. В Източните Родопи е разпространена характерната за Североизточна и Югоизточна Тракия керамика с излъскана черна повърхност и украса от канелюри и щамповани кръгчета, свързани с тангенти. Този тип керамика не е открита в проучените досега могили и светилища в Западните Родопи. Културната близост на Източните Родопи през ранната желязна епоха с районите на Сакар, Странджа и Източна Стара планина се проследява не само при гробните предмети, но и в изграждането на долмените и скалните гробници като основни гробни съоръжения.